

Republika e Kosovës
Republika Kosova-Republic of Kosovo
Qeveria – Vlada - Government
Ministria e Drejtësisë
Ministarstvo Pravde - Ministry of Justice

KURIKULUM

**ZA OBUKU STRUČNJAKA KOJI RADE NA PROGRAMIMA
ZA POČINIOCE NASILJA U PORODICI U REPUBLICI KOSOVO**

Novembar, 2022

Republika e Kosovës
Republika Kosova-Republic of Kosovo
Qeveria – Vlada - Government

Ministria e Drejtësisë - Ministarstvo Pravde - Ministry of Justice

**Kurikulum za obuku stručnjaka koji rade na programima za
počinioce nasilja u porodici u Republici Kosovo**

Republika e Kosovës
Republika Kosova-Republic of Kosovo
Qeveria – Vlada - Government
Ministria e Drejtësisë - Ministarstvo Pravde - Ministry of Justice

Kabineti i Ministres së Drejtësisë - Ured Ministra Pravde - Office of the Minister of Justice

Nr. 334/2022
Datë: 02.12.2022

Në mbështetje të nenit 9, nenit 10 (paragrafi 1 dhe 2) dhe nenit 11 të Ligjit nr. 06/L-113 për Organizimin dhe Funksionimin e Administratës Shtetërore dhe Agjencive të Pavarura, (G.Z nr. 7, 01 mars 2019), duke u bazuar në nenin 8 paragrafi 1 (nën paragrafi 1.4) të Rregullores QRK-Nr.02/2021 për Fushat e Përgjegjësisë Administrative të Zyrës së Kryeministrit dhe Ministrive, e ndryshuar dhe plotësuar me Rregulloren (QRK)-Nr.04/2021 dhe Rregulloren (QRK)-Nr. 03/2022, si dhe Strategjinë Kombëtare për Mbrojtje nga Dhuna në Familje dhe Dhuna ndaj Grave (2022 – 2026), Ministria e Drejtësisë, nxjerr këtë:

V E N D I M

1. Aprovohet Kurrikula për trajnimin e profesionistëve për ofrimin e programeve për kryerësit e dhunës në familje në Republikën e Kosovës, i cili është bashkëngjitur këtij Vendimi.
2. Vendimi hyn në fuqi ditën e nënshkrimit.

Vendimi i dërgohet:

- Këshillit Gjyqësor të Kosovës;
- Zyrës së Kryeprokurorit të Shtetit;
- Ministrisë së Financave, Punës dhe Transfereve;
- Ministrisë së Shëndetësisë;
- Shërbimit Korrektues të Kosovës;
- Shërbimit Sprovues të Kosovës;
- Institutit për Psikiatri Forenzike;
- Qendrave për Punë Sociale;
- Arkivit të Ministrisë së Drejtësisë.

Sadržaj

SPISAK SKRAĆENICA I AKRONIMA	4
Uvod	5
1. RADNA GRUPA ZA IZRADU PROGRAMA ZA POČINIOCE NASILJA U PORODICI NA REPUBLICI KOSOVO	5
2. ISTANBULSKA KONVENCIJA SAVETA EVROPE	7
1. DEO: ŠTA SU PROGRAMI ZA POČINIOCE?	9
1. POREKLO I MEĐUNARODNO PRAVO O LJUDSKIM PRAVIMA	9
2. KLJUČNI PRINCIPI	9
3. GLAVNI PRISTUPI	11
4. KONTEKST I FINANSIRANJE	12
5. PRIMERI INSPIRATIVNIH PROGRAMA	13
2. DEO: KURIKULUM PROGRAMA ZA POČINIOCE NASILJA U PORODICI NA REPUBLICI KOSOVO	18
1. CILJEVI	18
2. PRINCIPI I PRISTUPI	19
3. LOKALNI KONTEKST	19
4. STRUKTURA I TRAJANJE	22
5. SPROVOĐENJE PROGRAMA I PRUŽAOCI USLUGA	24
5.1 UKLJUČENI STRUČNJACI	24
5.2 POSTUPCI LICENCIRANJA	25
6. UPUĆIVANJE U PROGRAM	25
7. EVALUACIJA	27
3. DEO: MODULI I SADRŽAJ OBUKE	28
1. OBLICI NASILJA/ZLOSTAVLJANJA U PORODICI	28
2. TOČAK MOĆI I KONTROLE	29
3. MODULI	30
LITERATURA	40

Spisak skraćenica i akronima

KBT	Kognitivno-bihevioralna terapija
CLMB	Savetodavna linija za muškarce i dečake
CLWG	Savetodavna linija za žene i devojčice
NP	Nasilje u porodici
PPNP	Programi za prevenciju nasilja u porodici
RZN	Rodno zasnovano nasilje
GREVIO	Grupa eksperata za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici
HMPPS	Kraljičina služba za zatvore i probaciju
NP	Nasilje od strane partnera
IUB	Integrisane usluge bezbednosti
PRIA-MA	Program intervencije sa počiniocima pod alternativnim merama
PSTN	Psihosocijalni tretman počinitelaca
UN	Ujedinjene nacije
WWP EN	Evropska mreža za rad sa počiniocima nasilja u porodici
ZDB	Centar za muškarce i dečake

Uvod

„Kurikulum za obuku stručnjaka koji rade na programima za počinioce nasilja u porodici na Republici Kosovo“ (u daljem tekstu Kurikulum) usmeren je na postavljanje osnove za ustanovljavanje i razvoj programa za počinioce na Republici Kosovo, u skladu sa standardima Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija) i ostalih međunarodnih standarda. Ministarstvo pravde Republike Kosova podržalo je Kurikulum kako bi budući razvoj, sprovođenje i pružanje obuke u okviru programa za počinioce na Kosovu bili usklađeni sa ovim dokumentom.

Ovaj kurikulum podeljen je na tri glavna odeljka:

1. Prvi odeljak definiše šta su programi za počinioce nasilja u porodici (ili programi za počinioce), uključujući ključne principe, glavne pristupe, kontekst i finansiranje, a navodi i primere nekoliko inspirativnih programa iz čitave Evrope.
2. Drugi odeljak navodi kako bi programi za počinioce mogli biti izrađeni i primenjeni na Kosovu. On definiše ciljeve, principe i pristupe, specifičnosti lokalnog konteksta, strukturu, trajanje, pružanje usluga i vrednovanje programa.
3. U trećem odeljku predstavljani su moduli i njihov sadržaj u svakoj fazi i sesiji programa za počinioce. Ova verzija Kurikuluma posebno je inspirisana britanskim programom Respect (Velika Britanija) i u ovoj fazi ne pravi razliku između obaveznih i dobrovoljnih programa.

Kurikulim ispunjava obavezu proisteklu iz Nacionalne strategije Republike Kosovo za zaštitu od nasilja u porodici i nasilja nad ženama 2022 – 2026, odnosno Specifični cilj I.4 Uspostavljanje i sprovođenje programa za psiho-socijalni tretman počinitelja nasilnih zločina. Sadašnji kurikulum je zamišljen kao pilot, čija implementacija se mora pratiti i evaluirati kako bi se bolje prilagodio lokalnom kontekstu i potrebama.

Ovaj kurikulum zamišljen je kao pilot, te je njegovu primenu neophodno pratiti i proceniti kako bi se bolje prilagodio lokalnom kontekstu i potrebama.

1. Radna grupa za izradu programa za počinioce nasilja u porodici na Republici Kosovo

Radna grupa za izradu programa za počinioce nasilja u porodici na Republici Kosovo osnovana je 1. jula 2022. zvaničnom odlukom Ministarstva pravde Kosova. Ovaj kurikulum rezultat je nekoliko sastanaka, radionica i stručnih diskusija održanih između aprila i oktobra 2022. i planiran je kao osnova za pilot projekat usmeren na sprovođenje projekata za počinioce na Kosovu.

Članovi Radne grupe bili su:

- Dr Nita Shala, zamenica ministra pravde/nacionalni koordinator za borbu protiv nasilja u porodici, predsedavajući
- Nazlie Bala, Ministarstvo pravde, član
- Edi Gusia, Agencija za rodnu ravnopravnost, član
- Ruzhdi Osmani, Ministarstvo pravde, član

- Florentina Beqiraj, Ministarstvo pravde, član
- Merita Syla, Korektivna služba Kosova, član
- Merita Gashi, Probaciona služba Kosova
- Milazim Gjocaj, Ministarstvo zdravlja, član
- Predstavnik Ministarstva prosvete, nauke, tehnologije i inovacija, član
- Azize Sekiraqa, Ministarstvo prosvete, nauke, tehnologije i inovacija, član
- Adile Shaqiri, Ministarstvo finansija, rada i transfera, član
- Vebi Mujku, Centar za socijalni rad Priština, član
- Arsim Shala, Kosovska policija, član
- Shenaj Berisha, tužilac, član
- Ngadhujim Arni, Savet sudstva Kosova, član
- Dardan Kadolli, Savet sudstva Kosova, član
- Shpend Haxhibeqiri, Institut za psihijatrijsku forenziku, član
- Erblina Dinarama, Sigurna kuća Đakovica, član
- Kadri Gashi, SIT, član
- Igballe Rogova, RRGK, član
- Predstavnik NVO EduTask, član

Ovaj dokument su izradili konsultanti Saveta Evrope, Cristina Oddone, međunarodni konsultant, i Adelina Toplica Badivuku, lokalni konsultant. Ovaj dokument je izrađen uz finansijsku podršku projekta „Jačanje borbe protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – faza III“, koji sprovodi Savet Evrope, a sufinansiraju Belgija, Nemačka, Irska, Norveška i Savet Evrope. Stavovi izraženi ovde ni na koji način ne odražavaju zvanično mišljenje bilo koje strane.

2. Istanbulska konvencija Saveta Evrope

Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, poznata kao Istanbulska konvencija, predstavlja najdalekosežniji međunarodni pravni instrument o nasilju nad ženama i prepoznaje nasilje nad ženama kao oblik diskriminacije protiv žena i kršenje ljudskih prava. Zasniva se na četiri ključna stuba: prevenciji, zaštiti, procesuiranju i integrisanim politikama. Poglavlje I Istanbulske konvencije definiše ciljeve, definicije, jednakost i nediskriminaciju i opšte obaveze država potpisnica u primeni ovog međunarodnog sporazuma. To su elementi o kojima se dalje govori u Izveštaju sa objašnjenjima Istanbulske konvencije.

Član 16 Istanbulske konvencije postavlja posebne obaveze za države potpisnice u vezi sa uspostavljanjem preventivnih i tretmanskih programa za počiniocce nasilja u porodici. Član 16, stav 1 zahteva od stranaka da uspostave ili podrže programe koji sprečavaju počiniocce nasilja u porodici da ponovo izvrše krivična dela i koji promovišu promenu nasilnih obrazaca ponašanja. Pored toga, član 16, stav 3 kaže da „strane obezbeđuju da bezbednost, podrška i ljudska prava žrtava budu od primarne brige i da se, gde je to prikladno, ovi programi razvijaju i sprovode u bliskoj saradnji sa specijalistima usluge podrške žrtvama”

Ovaj odeljak kurikuluma navodi nekoliko elemenata koji su relevantni za pravilno sprovođenje programa za počiniocce, u skladu sa principima Istanbulske konvencije.

Cilj Konvencije (član 1)

- Poseban cilj konvencije jeste **zaštita žena od svih oblika nasilja**, kao i prevencija, procesuiranje i eliminacija nasilja nad ženama i nasilja u porodici, što je potrebno postići preduzimanjem globalnih i koordinisanih mera.
- Cilj iskorenjivanja nasilja nad ženama je blisko povezan sa postizanjem rodne ravnopravnosti u pravu i zaista: radnje koje Konvencija predviđa usmerene su na doprinos eliminaciji svih oblika diskriminacije protiv žena i promociji suštinske jednakosti između žena i muškaraca.
- Konvencija nalaže usvajanje sveobuhvatnog okvira, utemeljenog na pristupu zasnovanom na ljudskim pravima, kako bi se **osigurala bezbednost žrtava i pozabavilo razornim posledicama nasilja protiv žena**
- Sprečavanje nasilja i borba protiv nasilja protiv žena zahteva obimnu saradnju među različitim agencijama u okviru integrisanog pristupa.

Oblast primene Konvencije (član 2)

- Konvencija pokriva sve oblike nasilja nad ženama uključujući nasilje u porodici, a naglašava i to da **većinu žrtava nasilja u porodici predstavljaju žene**, iako to mogu biti i muškarci i deca. **Rodno zasnovano nasilje nad ženama** u svojim različitim manifestacijama, uključujući nasilje u porodici, mora ležati u srži svih primenjenih mera.

Definicije (član 3)

- **Nasilje nad ženama** treba razumeti kao kršenje ljudskih prava i oblik diskriminacije nad ženama. Ono obuhvata sve oblike rodno zasnovanog nasilja koji dovode do **fizičke, seksualne, psihičke** ili **ekonomske** povrede ili **patnje** za žene, uključujući pretnje, prinudu ili proizvoljno lišavanje slobode, u javnoj ili privatnoj sferi.
- **Nasilje u porodici** obuhvata svako delo fizičkog, seksualnog, psihičkog ili ekonomskog nasilja do kojeg dolazi u okviru porodice ili domaćinstva, nezavisno od toga da li se radi o biološkoj ili zakonskoj porodici. Nasilje u porodici obuhvata **nasilje od strane partnera** između postojećih ili bivših partnera, i **međugeneracijsko nasilje** koje se obično javlja između roditelja i dece. Ova rodno neutralna definicija obuhvata žrtve i počiniocima oba pola. **Nasilje od strane partnera prepoznaje se kao ono koje nesrazmerno pogađa žene**, dakle ono je **izrazito rodno određeno**. U oba slučaja nije potrebno da žrtva i počinitelj zajedno stanuju.
- **Rod** se odnosi na društveno konstruisane uloge, ponašanja, aktivnosti i atribute koje dato društvo smatra prikladnim za žene i muškarce. Smatra se da rodne uloge i stereotipi doprinose tome da nasilje postane društveno prihvatljivo. U okviru Konvencije, iskorenjivanje predrasuda, običaja, tradicije i drugih praksi zasnovanih na ideji inferiornosti žena ili na stereotipnim rodnim ulogama smatra se ključnim za sprečavanje nasilja nad ženama. Svi oblici nasilja koji se pominju u Konvenciji moraju se rešavati **u kontekstu preovlađujuće nejednakosti između žena i muškaraca**, postojećih stereotipa, rodnih uloga i diskriminacije žena.
- **Rodno zasnovano nasilje nad ženama** odnosi se na nasilje koje je usmereno protiv žene zato što je žena ili koje nesrazmerno pogađa žene. Rodno zasnovano nasilje odnosi se na svako nasilje počinjeno nad ženom i koje je i uzrok i posledica nejednakih odnosa moći zasnovanih na percipiranim razlikama između žena i muškaraca, a koje dovodi do podređenog statusa žena u javnoj i privatnoj sferi. Takvo nasilje je duboko ukorenjeno u društvenim i kulturnim strukturama, normama i vrednostima koje vladaju društvom i često se sprovodi kulturom poricanja i ćutanja. Ovaj izraz ima za cilj da zaštiti žene od nasilja koje proizilazi iz rodnih stereotipa i posebno obuhvata žene.
- **Žrtva** obuhvata i žrtve nasilja nad ženama i žrtve nasilja u porodici. Dok samo žene i devojčice (mlađe od 18 godina) mogu biti žrtve nasilja nad ženama, muškarci i dečaci (mlađi od 18 godina) mogu se uvrstiti među žrtve nasilja u porodici.
- **Žene** obuhvataju devojčice mlađe od 18 godina.

1. deo: Šta su programi za počinioce?

1. Poreklo i međunarodno pravo o ljudskim pravima

Rad sa počiniocima započeo je oko 70-ih godina prošlog veka kao eksperimentalna profesionalna praksa koja je imala za cilj „rehabilitaciju“ nasilnih muškaraca. Prvo u Severnoj Americi i Velikoj Britaniji, kasnije u drugim evropskim zemljama, takvi programi su zamišljeni kao strategija koja bi, smanjenjem ponavljanja krivičnih dela, mogla da doprinese bezbednosti žrtava (Council of Europe 2014; Westmarland, Kelly 2012; 2016). Kada se nasilje nad ženama pojavilo kao pitanje od javnog značaja, i istraživanja i praksa su se s pravom usredsredili na iskustvo žrtava i dali prioritet njihovoj potrebi za zaštitom i podrškom. Radnici sigurnih kuća su počeli da primećuju da se žene u više navrata obraćaju specijalističkim službama, jer ponašanje nasilnika teško da se menjalo na bilo koji način. Po uzoru na preteče Dulut modela (Pence, Paymar 1993) i programa Emerge (Gondolf 1985; Gondolf, Russell 1986) u većini slučajeva ove prve intervencije su bile zamišljene kao koordinisani odgovori zajednice na nasilje u porodici, u saradnji sa službama za podršku ženama. Smatrajući nasilnike u porodici odgovornim za njihova dela, programi za počinioce su bili zamišljeni kao način da se poboljšaju odgovori i žrtvama i počiniocima.

Početak 90-ih, usvajanje konkretnih reformi krivičnog pravosuđa takođe je pokazalo ograničenja isključivo kaznenog pristupa prema počiniocima (Hearn 1998), što je dovelo do pokretanja inicijativa za rehabilitaciju. Od 2000. godine pa nadalje sprovedeno je nekoliko programa za počinioce širom Evrope, iako ne dosledno i bez standardizovanog pristupa. Njihov razvoj je počeo ne samo u vanzatrovskim uslovima na osnovu samoupućivanja, već i u okviru sistema probacije i u zatvoru. Od Pekinške konferencije UN o statusu žena (1995) do stupanja na snagu Istanbulske konvencije (2014) rad sa počiniocima privlačio je sve veću pažnju. Savet Evrope je 2008. godine uključio poseban odeljak o programima za počinioce u svoj priručnik o minimalnim standardima za usluge podrške ženama žrtvama nasilja u porodici.

Član 16 Istanbulske konvencije koji je obuhvaćen III poglavljem nalaže državama potpisnicama da ustanove programe za počinioce usmerene i na počinioce nasilja u porodici i na seksualne prestupnike. Od 2018. godine krovna organizacija „Evropska mreža za rad sa počiniocima nasilja u porodici“ (WWP EN) izradila je prve smernice za pravilno sprovođenje programa za počinioce u skladu sa odredbama Istanbulske konvencije (WWP EN, n.d.).

2. Ključni principi

Istraživanja i praksa u ovoj oblasti su pokazali da te intervencije, bilo da su zasnovane na dobrovoljnom ili obaveznom učešću, mogu smanjiti rizike za dalje i teže oblike zlostavljanja. U kontekstu procedure evaluacije od zemlje do zemlje, Grupa eksperata Saveta Evrope za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO) – telo zaduženo za praćenje sprovođenja Istanbulske konvencije od strane država potpisnica – je uočila širok spektar praksi u vezi sa ovom odredbom.

UPOZORENJE! PROGRAMI ZA POČINIOCE NISU...

Važno je napomenuti da programi za počinioce ne bi trebalo da se svode na prekomernu upotrebu alkohola i supstanci, kontrolu besa ili lekove, i da nikada ne bi trebalo da imaju za cilj pomirenje partnera ili nuđenje posredovanja između supružnika.

Stoga programi za počinioce nisu samo:

- Sesije kontrole besa
- Terapijske sesije
- Terapija zloupotrebe droga i alkohola
- Savetovanje parova ili medijacija među njima
- Programi za podršku roditeljstvu

Svi ti elementi mogu biti obuhvaćeni kurikulumom, ali rad sa počiniocima **ne može biti ograničen na te aspekte.**

Treba imati na umu da individualni i grupni rad sa počiniocima nije prilika za nasilnike:

- Da razmenjuju seksistička mišljenja i podržavaju jedni druge
- Da opravdavaju svoje nasilničko ponašanje
- Da nađu lak način da ispune naloge suda kako bi ponovo ostvarili kontakt ili se pomirili sa svojim partnerkama

Programi za počinioce uvek treba da daju prioritet zaštiti ljudskih prava i bezbednosti žrtava, prepoznajući nasilje u porodici kao strategiju muškaraca da ostvaruju moć i kontrolu nad svojim partnerkama.

Programe za počinioce mogu voditi organizacije civilnog društva ili statutarne agencije kao što su probacione službe i zatvorske uprave. Bilo da su integrisani sa krivičnim pravosuđem ili koordinisanim odgovorom zajednice, ili da ih vodi nezavisna organizacija, programi za počinioce mogu se zasnivati na nekoliko teorijskih shvatanja nasilja u porodici.

Bez obzira na različite pristupe koje je GREVIO uočio tokom svog prvog postupka evaluacije, **ključni principi za praksu** su sledeći:

- Dati prioritet **bezbednosti žrtve**;
- Smatrati da je **nasilje uvek izbor**, da je uvek neprihvatljivo i da počinioci treba da odgovaraju za svoje postupke;
- Izraditi individualni plan i **koordinisani odgovor zajednice i međuinstitucionalni odgovor** kako bi se obuzdalo nasilje muškaraca i smanjilo ponavljanje prestupa, u skladu sa međunarodnim standardima i najboljom praksom.

Programi za počinioce nasilja u porodici istovremeno su intervencija na individualnom nivou i odgovor na komunitarnom i strukturnom nivou, jer ukazuju na to da nasilje u porodici nikada ne treba tolerisati. Za praktičare (profesionalce koji realizuju program), to se pretvara

u obavezu rada sa određenom osobom (razumevanje njene situacije i potreba) dok nasilje u porodici shvataju kao strukturalni fenomen.

3. Glavni pristupi

Prema međunarodnim standardima, programi za počiniocce nasilja u porodici treba da budu zasnovani na rodnoj perspektivi i na pristupu usmerenom na žrtvu. Iako postoji mnoštvo programa za počiniocce, oni koji su priznati kao efikasniji kombinuju različite pristupe:

Psiho-edukativni pristupi zasnovani na rodnom razumevanju nasilja u porodici (profeministički pristup): nasilje muškaraca nad ženama se smatra rezultatom rodne nejednakosti i patrijarhalne ideologije; zlostavljanje od strane muškaraca se sastoji u nizu taktika za primenu moći i kontrole nad ženama.

Kognitivno-bihejvioralna terapija (KBT), koja nasilje u porodici smatra izrazom mentalnih i emocionalnih neadekvatnih stavova nasilnika. Prema ovom pristupu, nasilno ponašanje je naučeno ponašanje koje se može odučiti i zameniti novim stavovima. Kognitivno-bihejvioralni programi naglašavaju ponovnu upotrebu novih veština ili sposobnosti, jer će počinioci biti motivisani da se ponašaju na nenasilan način tako što će videti pozitivne efekte na osobe oko sebe (pozitivno pojačanje);

UPOZORENJE!

NISU SVI PRISTUPI DELOTVORNI...

Važno je napomenuti da nije moguće uključiti sve pristupe u rad sa počiniocima. Na primer, **savetovanje parova** je kritikovano zbog povećanja rizika za žene žrtve i zbog toga što ih navodi da dele odgovornost za zlostavljanje koje je počinio počinilac. S druge strane, takođe se navodi da se **individualizovani pristupi** fokusiraju isključivo na potrebe pacijenta/klijenta, a zanemaruju potrebe i prava žrtava i strukturne mehanizme koji su u osnovi nasilja u porodici.

Danas većina programa za počiniocce nasilja u porodici širom Evrope i Velike Britanije kombinuje različite pristupe i tehnike, zasnovane na različitim vrstama tretmana kao što su KBT, psihodinamički i profeministički pristupi. Dulut model moći i kontrole, primenjen u formatu strukturisanih sesija u okviru holističkog koordinisanog odgovora, snažno je uticao na mnoge programe. Svi programi koji se koriste kao intervencija održavaju akreditacione standarde na osnovu rodne perspektive i podrške žrtvama (Respect 2018).

DULUT MODEL MOĆI I KONTROLE

www.duluthmodel.org

„Dulut model“ koji je pokrenula grupa stručnjaka u Minesoti 1980-ih predstavlja način razmišljanja koji se stalno razvija, a odnosi se na to kako zajednica jedinstveno radi na okončanju porodičnog nasilja i zlostavljanja. Pristup Dulut modela:

- je skinuo krivicu sa žrtve i odgovornost za zlostavljanje preneo na počinioca;
- ima zajedničke politike i procedure za pozivanje prestupnika na odgovornost i očuvanje bezbednosti žrtava u svim agencijama u sistemu krivičnog i građanskog pravosuđa od telefonske linije za prijavu do sudova;

- daje prioritet glasovima i iskustvima žena koje doživljavaju zlostavljanje u kreiranju tih politika i procedura;
- veruje da je zlostavljanje obrazac postupaka koji se koriste za namernu kontrolu ili dominaciju nad partnerkom i aktivno radi na promeni društvenih uslova koji podržavaju mušku primenu taktike moći i kontrole nad ženama;
- nudi mogućnosti promene za prestupnike kroz obrazovne grupe za nasilnike po nalogu suda;
- omogućava stalne diskusije između agencija za krivično i građansko pravosuđe, članova zajednice i žrtava kako bi popunio praznine i poboljšao odgovor zajednice na zlostavljanje.

Psiho-edukativni pristupi zasnovani na Dulut modelu koriste proverene terapijske tehnike za osudu obrazaca nasilničkog ponašanja dok deluju pozitivno na jačanje nenasilnih stavova; kognitivno-bihejvioralni programi obuhvataju aktivnosti koje imaju za cilj osporavanje patrijarhalnih stavova koji daju legitimitet nasilju nad ženama. U svim slučajevima, praktično iskustvo i procena ukazuju na to da svaka intervencija mora uzeti u obzir motivaciju počinioca za promenu (BFEG 2016).

Sporazumi sa službama za podršku ženama takođe mogu dovesti do ograničenja u pravima počinioca na poverljivost. Pre nego što se uključi u program, počinioc mora da prihvati posebne uslove kao što su navođenje adrese sadašnjih i bivših partnerki i potpisivanje ugovora o odavanju poverljivih informacija, posebno u slučaju povećanog rizika po bezbednost žrtava. Partnerke uvek treba da budu obavestene ako počinioc napusti program, ako je suspendovan zbog lečenja i ako postoji bilo kakva zabrinutost u pogledu dobrobiti žena i dece (Savet Evrope 2008).

Nalazi istraživanja iz projekta MIRABAL, sprovedenog u Velikoj Britaniji 2015. godine, naglašavaju da se procena programa mora sprovesti sa tačke gledišta žrtve. Istraživački tim projekta MIRABAL utvrdio je šest mera uspeha – predstavljenih kao promena od početka do konačnog razgovora dvanaest meseci nakon što je muškarac ušao u program za počinioce. Takvi „pokreti ka promeni“ obuhvataju:

- (1) Komunikaciju punu poštovanja;
- (2) Proširen „prostor za delovanje“;
- (3) Bezbednost i oslobođenost od nasilja i zlostavljanja za žene i decu;
- (4) Zajedničko roditeljstvo;
- (5) Svest o sebi i drugima;
- (6) Bezbednija, zdravija detinjstva.

Ti pokazatelji zasnivaju se na širokom razumevanju pojma „uspeh“ i pokazuju da jednostavne procene „program završen“ ili „nema recidivizma“ nisu adekvatne. U zaključcima autori pozivaju na razmatranje čitavog procesa promene muškarca i naglašavaju važnost usredsređivanja na njen uticaj na žene i decu (Kelly, Westmarland 2015).

4. Kontekst i finansiranje

Programi za počinioce mogu se odvijati u različitim kontekstima: u zatvoru i u kontekstu probacionih službi za osuđene počinioce; u zajednici, za počinioce koji učestvuju na dobrovoljnoj osnovi. U zavisnosti od konteksta moguće je uključiti nekoliko ustanova i agencija, poput Ministarstva pravde (zatvorske i probacione službe), Ministarstva zdravlja (lokalne službe zdravstvene zaštite i socijalne službe), Ministarstva za socijalne i porodične

politike, Ministarstva obrazovanja (u aktivnostima prevencije u školama), organizacija koje rade u zajednicama, univerziteta i istraživačkih institucija. U skladu sa kontekstom, za takve programe treba izdvojiti adekvatna finansijska sredstva. Kao što je naglašeno u smernicama koje je razradila WWP EN, kreatori politika moraju priznati međuagencijske saveze i stoga ih treba adekvatno finansirati, kako bi se izbegla konkurencija među službama. Razmatranje praksi iz drugih zemalja može biti izvor inspiracije za integrisanje programa za počiniocima u svaki nacionalni kontekst.

5. Primeri inspirativnih programa¹

Savetodavna linija za muškarce i dečake (CLMB) (Albanija)

Savetodavna linija za muškarce i dečake (CLMB)² predstavlja prvi program za počiniocima u Albaniji. Osnovala ju je Savetodavna linija za žene i devojčice (CLWG), nacionalna telefonska linija za pomoć žrtvama nasilja u porodici koja je aktivna od 1994. Tokom 2010. godine CLWG je ustanovila posebnu službu usmerenu na rehabilitaciju počinitelja nasilja u porodici. Stručnjaci su inicijalno nudili individualne sesije savetovanja muškim partnerima žena smeštenih u njihovoj sigurnoj kući. Ova pilot eksperimentalna praksa pokazala je potencijal rada sa onima koji vrše zlostavljanje i pretvorila se u celovit program koji je počeo 2010. Nakon nacionalne procene potreba, CLWG je utvrdila konkretne zahteve koje su izrazile lokalne službe i ustanove u pogledu postupanja sa počiniocima. Tokom 2011. godine nekoliko stručnjaka je počelo sa dvogodišnjom obukom usredsređenom na rad sa počiniocima, koju je pružala organizacija Iamaneh Switzerland³ i koja je obuhvatila i studijske posete švajcarskim centrima u Bazelu i Cirihu. U novembru 2012. CLMB je zvanično inaugurisana u Tirani.

Pored sesija savetovanja sa počiniocima na dobrovoljnoj osnovi, CLMB je tokom godina radila sa sudovima i Ministarstvom pravde na obezbeđivanju sistema upućivanja u obavezne programe za počiniocima na osnovu sudske kazne. Danas se počinioci iz nekoliko albanskih okruga mogu uputiti u program po nalogu suda koji vodi CLMB. Pored toga, *ad hoc* sporazumi su potpisani sa Probacionom kancelarijom i sa Generalnim direktoratom zatvorskih centara kako bi se omogućio tretman počinitelja unutar zatvorskog sistema. Počinioci koji uđu u program moraju učestvovati u najmanje 16 nedeljnih sesija i do 30 sesija. Sprečavanje osipanja i obezbeđivanje doslednog učešća i u zatvorskim i vanzatvorskim okruženjima prepoznati su kao ozbiljni izazovi, kao i potreba za kontrolom nakon puštanja počinioca iz zatvora, kako bi se izbeglo ponavljanje dela.

U skorije vreme, CLMB je takođe prepoznala potrebu da ponudi specifične module obuke o zavisničkim ponašanjima – uključujući zavisnost od alkohola i droga, kockanje itd. – kako bi se ova pitanja mogla odvojeno rešavati i počinioci mogli da budu orijentisani na specijalizovane centre za rehabilitaciju. Budući moduli obuke će se takođe usredsrediti na rad sa seksualnim prestupnicima, koji će biti integrisan u tekuće reforme pravosuđa i nove politike usmerene na rešavanje seksualnog nasilja i silovanja u Albaniji.

¹ Više informacija o programima za počiniocima u regionu dostupni su u radu autora Jovanović i Vall (2022).

² Za više informacija, zvanični veb-sajt je: <https://hotlinealbania.org/>. Pogledati i odeljak „Programmes and practices from the Balkan region“ u dokumentu Saveta Evrope „Analysis of the Kosovo* legal framework and good practices report“ (2021):

<https://rm.coe.int/research-on-perpetrator-treatment-programmes-kosovo-eng/1680a24362>.

³ Za više informacija, zvanični veb-sajt je: <https://www.iamaneh.ch/en/about-us/>

CLMB danas radi zajedno sa sudovima, probacionom službom i ostalim statutarnim agencijama. Posvećena je pružanju savetovanja počiniocima, kao i podsticanju preventivnih i edukativnih aktivnosti kako bi se stvorila zajednica u kojoj se nasilje ne toleriše. Od svog osnivanja CLMB predstavlja deo WWP EN i aktivno učestvuje u godišnjim sastancima i studijskim posetama. Od 2012. godine obučila je mnoge savetnike širom zemlje, a 2014. osnovao je Centar za muškarce i dečake (ZDB) u Skadru. Tokom godina, takođe je ostvarila neformalne razmene i zajednička partnerstva sa drugim programima u susednim zemljama, kao što je Bosna i Hercegovina. Smatra se da je razmena dobrih praksi od vitalnog značaja za razgovor o izazovima i mogućim unapređenjima u radu sa počiniocima nasilja u porodici, radi usklađivanja sa standardima Istanbulske konvencije.

Program PSTN i „Ti to možeš drugačije“ (Hrvatska)

Hrvatska je od kraja 2000-ih prepoznala važnost rada sa počiniocima nasilja u porodici i seksualnim prestupnicima. Programi se mogu sprovesti u zajednici ili u pritvoru, u zavisnosti od toga da li je slučaj kvalifikovan kao prekršaj ili kao krivično delo.

Program PSTN (Psihosocijalni tretman počinitelja) inaugurisan je 2009. godine u Domu Duga Zagreb, prvoj organizaciji koja nudi savetovanje i podršku ženama i deci žrtvama nasilja u porodici⁴. Program se odnosi samo na počinioce optužene za prekršaje i sprovodi se u vanzavorskom okruženju. Program PSTN nije ograničen na muškarce koji zlostavljaju svoje partnerke, jer takođe prihvata i žene počinioce i počinioce različitih oblika nasilja u porodici, kao što je nasilje nad starijim roditeljima ili maloletnicima. U svakom od tih slučajeva pružaoci usluga moraju da prilagođavaju module tipu počinioca. Važno je napomenuti da program ne prihvata osobe sa teškim poremećajima mentalnog zdravlja, sa problemima zavisnosti ili sa slabom motivacijom za promenu. Osiguranje bezbednosti žrtve je jedan od ključnih stubova programa i u tu svrhu se žrtva kontaktira u nekoliko faza. Dom Duga Zagreb je danas član organizacije WWP EN.

Probaciona služba od 2018. sprovodi program „Ti to možeš drugačije“ sa posebnim fokusom na tretman počinitelja nasilja u porodici. Program je sačinjen u okviru programa podrške EU za razvoj probacionih službi. Konkretno, kolege iz „Generalnog direktorata za otvoreni režim i alternativne kazne i mere“ pri Ministarstvu unutrašnjih poslova u Španiji pružile su posebnu obuku o merama rehabilitacije za počinioce rodno zasnovanog nasilja. Većina pružalaca usluga ima iskustvo u psihologiji, socijalnom radu i pedagogiji. Program se zasniva na grupnom radu (grupe od 8 do 10 učesnika), ali u slučaju malog broja počinitelja može se ponuditi individualno savetovanje.

Glavni cilj „Ti to možeš drugačije“ je da smanji rodno zasnovano nasilje. Ostali ciljevi uključuju ograničavanje faktora rizika, promenu seksističkih stavova i promovisanje novih zdravih koncepata muškosti. Kao i program PSTN je strukturisan u tri faze: motivaciona faza, intervencionna faza i faza monitoringa. Pošto je prva grupa prekršilaca pokazala veliko zadovoljstvo programom, institucije planiraju da razviju konkretan istraživački projekat kako bi se redovno ocenjivala efikasnost programa.

PRIA-MA Program intervencije sa počiniocima pod alternativnim merama [pritvoru] (Španija)

⁴ Više informacija dostupno na: www.duga-zagreb.hr

Danas u Španiji postoje različite vrste programa za počiniocce nasilja u porodici: unutar zajednice (kao dobrovoljno učešće u programima koje sprovode organizacije civilnog društva) i u okviru pravosuđa, pod Ministarstvom unutrašnjih poslova, Kancelarijom za kazneno-popravne ustanove (u pritvorskim ustanovama za počiniocce sa kaznom zatvora; u vanzatorskim uslovima kao alternativne mere pritvoru).

Što se tiče dobrovoljnih programa, situacija u Španiji je veoma heterogena, što je delimično posledica nedostatka doslednog finansiranja. Ipak, 2006. godine grupa stručnjaka iz oblasti rodno zasnovanog nasilja, uglavnom specijalizovana za podršku ženama i maloletnicima izloženim nasilju u porodici, izradila je standardni priručnik za tretman počinilaca nasilja, koji sadrži intervenciju i zakonske smernice (Geldschläger 2011). Programi dobrovoljnog učešća često imaju finansijsku podršku lokalnih institucija (kao što su opštinska ili regionalna vlada), povremeno ili na osnovu kratkoročnih ugovora. To je slučaj Savetodavne službe za muškarce (SAH) koja je aktivna od 2005. za Gradsko veće Barselone⁵, programa Contexto u Valensiji⁶, Psihološke savetodavne službe za muškarce u Vladi Aragona, pod nadležštvom lokalnog Instituta za žene (IAM)⁷, Programa ponovne edukacije za počiniocce rodno zasnovanog nasilja u Andaluziji⁸ i Otvori krug, u okviru Regionalne vlade Galicije⁹.

U poslednjih 20 godina, primena eksperimentalne prakse, usvajanje priručnika i sistematske evaluacije ishoda omogućili su razradu nacionalnih standarda koji se kontinuirano revidiraju i ažuriraju u svetlu novih razmatranja. Program PRIA-MA koji je 2017. godine pokrenulo Ministarstvo unutrašnjih poslova Španije, rezultat je tog plodonosnog procesa „pokušaja i greške“.

Dok je eksperimentalni projekat za osuđene počiniocce prvi put aktiviran u zatvoru 2001. godine, Organski zakon o rodno zasnovanom nasilju iz 2004. godine¹⁰ postavio je sveobuhvatan okvir za tretman počinilaca nasilja u porodici i uspostavio specifične intervencije u okviru pravosudnog sistema preko Generalnog sekretarijata kazneno-popravnih zavoda¹¹. Nakon evaluacije pilot programa, prvi program pod nazivom „Program tretmana u zatvoru za počiniocce nasilja u porodici“ sproveden je između 2005. i 2010. godine. Sadržaj i struktura intervencije su detaljno opisani u prvom priručniku namenjenom zatvorskom osoblju i drugim profesionalcima aktivnim na terenu (San Martin *et al.* 2005).

U drugoj fazi, nacionalne institucije su razvile program intervencije za počiniocce koji su osuđeni na alternativne mere u odnosu na pritvor, u cilju smanjenja ponavljanja krivičnih dela nasilja u porodici (Perez Ramirez *et al.* 2017): program PRIA (Program intervencije za

⁵ Više informacija o *Servicio de Atención a Hombres* (SAH) može se naći na veb-sajtu Gradske kuće Barselone: <https://ajuntament.barcelona.cat/dones/es/informacion-y-atencion/informacion-y-atencion-los-hombres/programa-de-atencion-hombres-sah>

⁶ Što se tiče programa Contexto, pogledajte zvaničnu veb-stranicu: <https://www.programacontexto.org>

⁷ *Servicio de atención psicológica para hombres*. Više informacija je dostupno ovde: http://www.aragon.es/DepartamentosOrganismosPublicos/OOAA/InstitutoAragonesMujer/AreasTematicas/ServiciosAsesorias/ci.Servicio-de-atención-psicológica-para-hombres_detalleDepartamento

⁸ Više informacija dostupno je na zvaničnom veb-sajtu Regiona Andaluzija: https://www.juntadeandalucia.es/igualdadybienestarsocial//export/Violencia_Genero/HTML/actuacionesdvgv.html

⁹ *Abramos o Círculo. Programa para homes con problemas de control de violencia*, na zvaničnom veb-sajtu Vlade Galicije: <http://igualdade.xunta.gal/es/recursos/abramos-o-circulo-programa-para-homes-con-problemas-de-control-de-violencia>

¹⁰ *Ley Organica 1/2004*, odeljak IV, član 42.

¹¹ Zvanični veb-sajt Sekretarijata: <http://www.institucionpenitenciaria.es>

počiniocima) pokrenut je 2010. godine i predstavljao je prekretnicu u tretmanu nasilnika u Španiji (Ruiz Arias *et al.* 2010).

Nakon detaljne procene 2017. godine program PRIA revidiran je i zamenio ga je PRIA-MA (Program intervencije sa počiniocima pod alternativnim merama [pritvoru])¹², zasnovan na nekoliko suštinskih ciljeva: (1) eliminisanje nasilničkog ponašanja i smanjenje ponovnih prekršaja; (2) eliminisanje faktora rizika koji se smatraju relevantnim u vršenju nasilja u porodici; (3) povećanje lične motivacije i interesa počinitelja u pogledu tretmana; i (4) poboljšanje psihološkog odgovora počinitelja. Novi revidirani priručnik je poboljšao metodologiju intervencije, usvajajući jasnu rodnu perspektivu i kritički pogled na ponašanja koja su kulturološki povezana sa normativnom maskulinitetom (Suárez Martínez *et al.* 2015). Zlostavljači moraju da učestvuju u individualnim i grupnim sesijama u trajanju od približno deset meseci, što je obavezna mera koju izriče sudija kao alternativu zatvoru.

Program je organizovan u tri glavne faze:

- (1) Faza motivacije i procene. Nekoliko pojedinačnih sastanaka ima za cilj sastavljanje „motivacionog plana“ za svakog učesnika, eliminisanje stavova otpora i podsticanje interesovanja za duboku ličnu promenu;
- (2) Faza intervencije. U ovoj fazi se postepeno obrađuje nekoliko ključnih aspekata tretmana, kao što su razvoj emocionalne inteligencije, veštine samokontrole, upravljanje besom, podrška samopoštovanju i empatiji, promena seksističkih uverenja i mizoginističkih stavova, sticanje svesti o posledicama nasilja nad maloletnicima itd.;
- (3) Faza kontrole. Tokom ove faze, stručnjaci vrše procenu pojedinačnih promena i sastavljaju personalizovanu evaluaciju postignutih ciljeva i mogućih puteva kontrole.

Program se sprovodi širom zemlje i njegova periodična evaluacija je poverena Generalnom podsekretarijatu za kazne i alternativne mere, u saradnji sa Institutom za forenzičke i bezbednosne nauke Autonomnog univerziteta u Madridu. U svakoj autonomnoj zajednici španske države, različite vrste organizacija (NVO, udruženja, univerziteti itd.) zadužene su za upravljanje programima u skladu sa standardima koje zahteva Ministarstvo unutrašnjih poslova, a posebno Kancelarija za kazneno-popravne zavode, koja je zadužena za neposredne odnose sa prestupnicima. Među organizacijama koje su zadužene za sprovođenje programa, vredi pomenuti Fondaciju Aspacía u Madridu i program Contexto u Valensiji, oba poznata po svom angažovanju u radu sa počiniocima i na istraživanju.

Programi koje je akreditovala organizacija Respect (Velika Britanija)

Respect je organizacija sa sedištem u Velikoj Britaniji čija uloga je da postavi standarde za sprovođenje programa za počiniocima, ilustruje najbolje prakse i usmeri praktičare i zlostavljače. Respect je dobrotvorna organizacija koju finansira država, a koja osigurava da svi, uključujući počiniocima, preživeli, finansijere, poverenike i praktičare, mogu biti sigurni da je usluga standarda visokog kvaliteta, da se redovno prati i podržava kako bi se često odražavala na najbolje radne prakse i kako bi se one unapređivale. Respect trenutno upravlja brojnim aktivnim delotvornim programima za počiniocima u Velikoj Britaniji: oni dugo traju (24 nedelje ili više), sprovode se i u individualnim i u grupnim sesijama i koriste mešavinu različitih pristupa.

¹² Zvanični veb-sajt:

<http://www.institucionpenitenciaria.es/web/portal/PenasyMedidasAlternativas/programas/priama.html>

Načini promenu (*Make a Change*) predstavlja rani odgovor u čitavoj zajednici za ljude koji su zabrinuti da vrše zlostavljanje u svojim sadašnjim ili ranijim vezama. Model Načini promenu izradila je organizacija Respect u partnerstvu sa Women's Aid Federation of England (WAFE), a inspirisan je pristupom „Promena koja traje“ (*Change that Lasts*).

Načini promenu prepoznaje da nasilje u porodici ne pogađa samo pojedince i njihove porodice, već čitave zajednice. Radi direktno sa ljudima koji primenjuju uvredljivo i kontrolišuće ponašanje, istovremeno osnažujući ljude oko njih – lokalne zajednice, prijatelje, porodice i stručnjake – da vide sebe kao deo rešenja i da zajedno rade na rešavanju problema.

CLEAR predstavlja komplementarni i integrisani deo „Promene koja traje“, koji je izradila organizacija Respect u partnerstvu sa organizacijom Welsh Women's Aid. Realizuje se kao kratak kurs podizanja svesti za muškarce koji su zabrinuti zbog svog ponašanja prema ženama, koncipiran kao rani odgovor. Osobama koje su preživele nasilje pruža se paralelna i odvojena podrška putem Integrisane specijalističke službe. Cilj je intervenisati kod muškaraca što je ranije moguće podizanjem svesti, podržavanjem promene ponašanja i povećanjem odgovornosti. Muškarci se mogu sami obratiti CLEAR ili ih može uputiti stručnjak pod uslovom da se dobije saglasnost. Sesije se mogu voditi individualno ili u grupi i prilagođene su potrebama svakog pojedinca.

Projekat Drive je inovativna intervencija protiv nasilja u porodici koja ima za cilj smanjenje broja dečijih i odraslih žrtava prekidom i promenom ponašanja počinioca. Projekat je usredsređen na visokorizične počinioce, one koji mogu da naprave velike povrede odnosno serijske počinioce, jer ta grupa predstavlja najveći rizik od ozbiljnih povreda, a njihovo učešće u dostupnim uslugama je malo. Projekat Drive sprovodi pristup celokupnog sistema koristeći intenzivno upravljanje slučajevima uz koordinisan odgovor više agencija, blisko saradjujući sa službama za žrtve, policijom, probacionom službom, socijalnim službama za decu, službama koje se bave smeštajem, službama koje se bave zloupotrebom supstanci i timovima za mentalno zdravlje. Usmeren je na smanjenje rizika i povećanje bezbednosti žrtava kroz kombinovanje intervencija prekida, podrške i promene ponašanja, uz ključni rad na zaštiti kojim se bave službe za zaštitu žrtava.

Izgradnja boljih odnosa (Velika Britanija)

Izgradnja boljih odnosa (BBR) je jedini program probacije u zajednici u Engleskoj i Velsu za muškarce srednjeg do visokog rizika osuđene za krivična dela povezana sa nasiljem u porodici nad njihovim partnerkama.

Program BBR pogodan je za heteroseksualne odrasle muškarce koji su počinili krivično delo nasilja u porodici, uključujući upotrebu pretećih reči i ponašanja, i krivičnu štetu. Taj program je osmišljen tako da promoviše doživotne promene u ponašanju i stavovima koji su u prošlosti doveli do toga da muški korisnici usluga budu osuđeni za nasilje nad partnerkom ili zlostavljanje partnerke. Program BBR pomaže korisnicima usluge da bolje razumeju uticaj svoje agresije na svoju partnerku i porodicu. On promoviše tehnike emocionalne samokontrole, kako bi mogli da budu bolje pripremljeni da se nose sa konfliktima koji vode do agresivnog ponašanja i osporava mišljenje koje može opravdati primenu ponašanja koje može naškoditi njihovim najbližima.

Kaizen (Velika Britanija)

Akreditovani program tretmana, koji se sprovodi u zatvorima i namenjen je odraslim muškarcima osuđenim seksualnim prestupnicima, ima za cilj restrukturisanje stavova koji podržavaju prestupe. KAIZEN je izradila Služba za intervencije, u okviru Kraljičine službe za zatvore i probaciju za Englesku i Vels.

Kaizen je program zasnovan na snazi, fokusiran na budućnost, koji se bavi kriminogenim potrebama svakog pojedinačnog učesnika, a ne fokusira se na potrebe relevantne za jednu specifičnu vrstu krivičnog dela. Kao takav, on je sličan individualnom tretmanu u okviru grupe i može da prihvati one koji su osuđeni za nasilje nad partnerkom, seksualne prestupe i opšte nasilje.

Kaizen se generalno realizuje u grupama, a postoje i dodatno podržane sesije učenja koje se mogu pružati ili pojedincima ili malim grupama. Kaizen se zasniva na bio-psiho-socijalnom modelu promene, koji predlaže da su kriminogene potrebe (faktori rizika) izrazi osnovnih, interakcionih bioloških procesa (genetski i neurobiološki faktori), psiholoških procesa (razvojna iskustva i rano učenje uključujući vezanost, razvijenu šemu i ličnost) i društvenih procesa (kulturološki i društveni uticaji). Predlaže se da ovi osnovni procesi pomognu da se objasni zašto pojedinac vrši krivična dela. Programi stoga imaju za cilj da podrže učesnike da razviju resurse u svakoj od ovih potrebnih oblasti, u skladu sa šest organizacionih principa koje predlažu Mann i Carter (2012).

2. deo: Kurikulum programa za počinioce nasilja u porodici na Republici Kosovo

Ovaj predlog kurikuluma za stručnjake koji rade sa programima za počinioce ima za cilj da pruži uvid u strukturu i module programa za počinioce, jer se koristi u intervencijama sa počiniocima nasilja u porodici u Velikoj Britaniji i drugim evropskim zemljama. Program se konkretno zasniva na programu Respect.

Osnovna ideja ovog dokumenta inspirisanog drugim programima je da ponudi kurikulum koji se može koristiti na Kosovu i koji se lako može prilagoditi specifičnim lokalnim potrebama kada je to potrebno. Takođe je važno napomenuti da je ova verzija kurikuluma usmerena samo na muškarce počinioce nasilja u porodici u heteroseksualnim vezama (ne predviđa tretman ženskih prestupnika, niti muških počinitelja u istopolnim parovima) kao i da u ovoj fazi ne pravi razliku među dečacima, odraslim i starijim muškarcima. Kurikulum koji je namenjen određenim korisnicima trebalo bi da bude modifikovan na odgovarajući način, usvajanjem rodne perspektive orijentisane na žene i uzimanjem u obzir starosnih karakteristika.

Autori ovog dokumenta smatraju da kurikulum prvo treba primeniti kao pilot projekat i da čitavu eksperimentalnu fazu treba da prati poseban istraživač ili tim istraživača. Evaluacija pilot programa i rezultata istraživanja omogućiće preciznije prilagođavanje programa lokalnom kontekstu i potrebama. U skladu sa specifičnostima kosovskog konteksta, nadležni organi i pružaoci usluga mogu odlučiti da modifikuju ovu verziju kurikuluma i uključuje posebne module za programe u zatvorskom okruženju ili za obavezne programe u vanzatvorskom okruženju. Oni takođe mogu razmotriti davanje kvalifikacije počiniocima nakon završetka ili utvrđivanje standardizovanog postupka u slučaju odustajanja. Takve odluke ne treba da ometaju međunarodne standarde, niti da ugroze bezbednost i dobrobit žrtava.

1. Ciljevi

Programi Respect su strukturisani tako da podstiču dugoročnu promenu stavova, uverenja i načina razmišljanja učesnika u njihovoj sposobnosti da upravljaju svojim ponašanjem i emocijama, sa ciljem dugoročne promene u ponašanju (Respect, Step-by-Step, The Freedom). Glavni ciljevi programa su:

(1) Da se pomogne počiniocima da bolje razumeju:

- Zašto koriste nasilje nad svojom partnerkom i drugim članovima porodice;
- Koji stavovi i uverenja leže u osnovi njihovog ponašanja;
- Koji faktori pojačavaju i održavaju njihovu primenu nasilničkog ponašanja u partnerskim i porodičnim odnosima;
- Koju nasilničku taktiku koriste da kontrolišu svoju partnerku.

(2) Da se podstaknu počinioci da:

- Prepoznaju, koriste i nadograđuju postojeće snage i veštine da promene svoje ponašanje;
- Prepoznaju ponašanje koje nije nasilničko;
- Stave svoja uverenja i ponašanje u društveni kontekst;
- Priznaju uticaj zlostavljanja na druge.

- (3) **Da se pojača motivacija** za angažovanje učesnika i utiče na promene, tako što će se obezbediti bezbedno, podsticajno i izazovno okruženje puno poštovanja koje je pogodno za učenje.
- (4) **Da se podrže počinioci u razvoju praktičnih i održivih strategija za održavanje promena, nakon što se program završi:** svake nedelje, posebne sesije su otvorene za sve muškarce koji su prethodno završili program za počinioce, preko 2 sata i stalno.

2. Principi i pristupi

Vođenje programa za počinioce nasilja u porodici podrazumeva značajnu odgovornost. Stručnjaci koji realizuju program moraju osigurati bezbedan i efikasan rad koji, što je najvažnije, ni u jednoj fazi ne doprinosi dodatno šteti žrtava ili povećava rizik od daljeg zlostavljanja. Istraživanje zasnovano na dokazima pokazalo je da su intervencije izvedene na profesionalan i kompetentan način delotvorne u stvaranju promena i smanjenju štete (Respect 2020).

Dva najvažnija principa koja bi trebalo da utiču na rad sa počiniocima nasilja u porodici su:

- **Bezbednost na prvom mestu:** cilj uvek treba da bude povećanje bezbednosti i dobrostanja preživelih i njihove dece. Osoblje treba da prepozna potrebu za promenom ponašanja počinioca; međutim, prioritet uvek treba da bude smanjenje štete za žrtvu;
- **Bez štete:** preduzmite sve razumne korake da osigurate da podrška počiniocu ne pogorša ili stvori dodatne rizike za preživele i njihovu decu.

Iako nisu u direktnom kontaktu sa počiniocima, veliku odgovornost za ovaj posao snose i agencije koje se bave omogućavanjem programa za počinioce (WWP EN, n.d.). Takve institucije dužne su da:

- Pozivaju počinioca na odgovornost zbog njegovih dela i da preuzme odgovornost za uticaj svog ponašanja na žrtve (žene i decu);
- Postupaju prema počiniocima sa poštovanjem;
- Stvore bezbedno okruženje koje olakšava promenu;
- Omoguće počiniocima da navedu svoja uverenja i verbalizuju svoje stavove u vezi sa rodom, uz davanje prioriteta bezbednosti žena i dece.

U Velikoj Britaniji i mnogim evropskim zemljama, programi za počinioce nasilja u porodici nude se u okruženju ili u okviru Probacione službe (za počinioce koji su proglašeni krivim za krivična dela u vezi sa nasiljem u porodici). Prema smernicama programa Respect, svi bezbedni i efikasni programi intervencije za počinioce treba da budu obezbeđeni u okviru **koordinisanog odgovora zajednice**, a ne kao samostalno rešenje za nasilje u porodici. To znači da programi usredsređeni na standarde najbolje prakse moraju raditi zajedno sa službama kao što su policija, socijalne službe, službe koje se bave smeštajem, zdravstvene službe i usluge podrške žrtvama/preživelim.

3. Lokalni kontekst

Nasilje u porodici i nasilje nad ženama na Kosovu predstavljaju alarmantnu pojavu ukorenjenu u rodnoj neravnopravnosti koja je pod uticajem negativnog društvenih normi i patrijarhalnih običaja. Prva kvantitativna studija koju je sprovedla Mreža žena Kosova procenila je da je 46% žena pretrpelo nasilje u porodici barem jednom u životu i da je u 91% svih slučajeva nasilja u porodici počinitelj bio muškarac (Farnsworth i Qosaj-Mustafa 2008). Pored visokih stopa prevalencije, kvalitativna studija zasnovana na detaljnim razgovorima sa ženama žrtvama i stručnjacima pokazala je široko prihvatanje fizičkog, seksualnog i ekonomskog nasilja u partnerskim odnosima (Kosovo Women's Network 2008). Nedavno, 2019. godine, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) objavila je „Anketu o blagostanju i bezbednosti žena na Kosovu“, koja je otkrila da 54% žena starosti od 18 do 74 godine koje su ikada su u intimnoj vezi trpe fizičko, psihičko ili seksualno nasilje od strane intimnog partnera od svoje 15. godine. Ovaj procenat će verovatno biti potcenjen s obzirom na stigmatu nasilja u porodici koja obeshrabruje prijavljivanje.

Istorijski gledano, patrijarhalni običaji i široko rasprostranjena verovanja o rodnom ulogama ograničavaju prava žena (Pawlak, Krasniqi, Selaci 2016). Uprkos brzom napretku, čak i na savremenom Kosovu, među velikim delovima stanovništva specifične uloge su striktno namenjene muškarcima, a druge ženama (USAID 2018; OSCE/UNFPA 2018). Iako je to manje evidentno kod porodica sa višim nivoom obrazovanja, očekuje se da muškarci budu hranitelji i glave porodice, dok je za žene uglavnom predviđeno da se bave neplaćenim radom u kući i podizanjem dece.

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) navodi se u članu 22 Ustava Kosova usvojenog u maju 2008. Skupština Kosova je 2015. godine odobrila „Paket zakona o ljudskim pravima“ koji je obuhvatio i nove propise o rodnoj ravnopravnosti, zabranu diskriminacije i novi Zakon o instituciji ombudsmana (Savet Evrope 2021). Zakon o zaštiti od nasilja u porodici usvojen je 2010 i njegov cilj je sprečavanje nasilja u porodici. Januara 2019. Krivični zakonik je nasilje u porodici i seksualno uznemiravanje uključio u krivična dela. U septembru 2020. Narodna skupština Kosova jednoglasno je odlučila da izmeni Ustav kako bi Istanbulska konvencija postala jedan od direktno važećih međunarodnih pravnih instrumenata za zaštitu ljudskih prava. Nacionalna strategija o zaštiti od nasilja u porodici i nasilja nad ženama 2022–2026. usvojena u januaru 2022. godine predstavlja glavni instrument u oblasti nasilja u porodici i nasilja nad ženama, koji takođe obuhvata konkretan cilj razvoja i sprovođenja programa za psihosocijalni tretman počinitelja nasilnih zločina.

Kao deo projekta saradnje Saveta Evrope “Jačanje borbe protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – faza III” (2021-2023), izveštaj koji daje procenu usklađenosti zakona, politika i drugih mera na Kosovu sa standardi Istanbulske konvencije pokrenuti su u novembru 2022. (Savet Evrope, 2022). On daje preporuke za dalje delovanje i daje praktične smernice za jačanje lokalne primene Istanbulske konvencije. Primenjujući metodologiju Grupe eksperata za akciju protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO), nezavisnog tela koje nadgleda sprovođenje Istanbulske konvencije, ovaj izveštaj pruža detaljne nalaze i preporuke u vezi sa poštovanjem člana 16 na lokalnom nivou koji pokriva obaveze vezane za na postavljanje programa za počiniocima.

U gornjem izveštaju se navodi da Zakon o zaštiti od nasilja u porodici i administrativna uputstva regulišu tretman počinitelja nasilja u porodici i obavezno lečenje zavisnika od

alkohola i droga, ali je u praksi dostupnost programa za nasilnike i dalje ograničena. Prema Administrativnom uputstvu koje reguliše programe za počinioce, psihosocijalne tretmane mogu da pružaju zdravstvene ustanove, socijalne ustanove i licencirani pružaoci socijalnih usluga (uključujući nevladine organizacije), dok medicinski tretman za počinioce sa problemima zavisnosti moraju da sprovode zdravstvene ustanove. Zdravstvene ustanove, posebno centri za mentalno zdravlje, glavni su subjekti koji u praksi pružaju obe vrste programa. U pritvorskim ustanovama, Kosovska popravna služba sprovodi program kognitivno-bihejvioralne grupne terapije na temu „Upravljanje besom“.

U izvještaju je istaknuto da navedenim programima nedostaju jedinstveni standardi o prioritizaciji sigurnosti žena žrtava i njihovih ljudskih prava. Stoga je nejasno u kojoj meri sprovode redovnu procenu rizika i bave se negativnim rodnim stereotipima koji nastavljaju sa nasiljem nad ženama. Kao ograničenje, u izvještaju je istaknuto da se nekoliko programa lečenja koji se realizuju u javnim zdravstvenim ustanovama obično fokusiraju na upravljanje besom, umesto da podstiču počinioce da preuzmu odgovornost za svoje postupke. U izvještaju se dodaje da je „činjenica da su službe za mentalno zdravlje glavni javni subjekti koji nude sve postojeće programe za počinioce izazvala zabrinutost zbog uskog medicinskog pristupa intervencijama za počinioce“.

Pored toga, gornji izveštaj je podvukao da su dve nevladine organizacije, Centar SIT u Prištini i Sigurna kuća žena u Đakovici, uspostavile pilot programe psiho-kognitivnog tretmana koji bolje ispunjavaju međunarodne standarde. Međutim, naglašava se da su takvi programi NVO za počinioce dobili samo ograničenu finansijsku podršku

Osnovana u Đakovici 1999, Sigurna kuća „Shtepia e Sigurte“ predstavlja jednu od najstarijih takvih kuća na Kosovu* i jednu od prvih licenciranih (OEBS 2019). Ministarstvo za rad i socijalnu zaštitu akreditovalo je njen rad u oblasti socijalnih i porodičnih usluga i tokom godina je steklo priznanje za svoj rad sa ženama žrtvama nasilja u porodici. Tokom 2019, u periodu od devet meseci, šest muškaraca je pohađalo program na bazi individualnih sastanaka i grupnog rada. Većina njih su bili počinioci nasilja u porodici bez ikakvog posebnog problema sa mentalnim zdravljem ili problema zavisnosti, dok su dva muškarca nakon individualne procene upućena u specijalizovane zdravstvene službe. Tokom pilot programa, sastanci sa počiniocima su održavani u posebnoj zgradi koju je obezbedila mreža ženskih NVO „Qeliza“ u Đakovici. Psiholog i psihosocijalni savetnik su vodili svaku sesiju koristeći kognitivno-bihejvioralni pristup i igre uloga preuzetih iz Dulut modela.

SIT Centar je nevladina organizacija sa sedištem u Prištini, a njene glavne aktivnosti su savetovanje, socijalne usluge i istraživanje. Postojeće sesije savetovanja u Sit Centru pretežno se zasnivaju na kognitivno-bihejvioralnom pristupu koji takođe obuhvata psiho-edukativan rad i aktivnosti igranja uloga. Tretman je usmeren na pružanje praktičnih smernica i tehnika za emocionalno samoupravljanje i poboljšanje veština interpersonalne komunikacije. To je jedina organizacija na Kosovu* koja je članica Evropske mreže za rad sa počiniocima. Upućivanja u SIT Centar do sada su vršile ustanove, zainteresovane grupe, a javljali su se i sami počinioci (Savet Evrope 2021).

Da bi se poboljšalo lokalno uspostavljanje programa za počinioce, u skladu sa obavezom sadržanom u članu 16 Istanbulske konvencije, gornji izveštaj o usklađivanju mera sa Istanbulsom konvencijom snažno preporučuje da vlasti:

1. izraditi minimalne standarde kvaliteta za sve programe za počinioce nasilja u porodici, koji u centar treba da stave bezbednost žrtava i njihova ljudska prava, i koji treba da obuhvate blisku saradnju između programa za počinioce i specijalističkih službi koje pomažu žrtvama;
2. povećati broj dostupnih programa, kako obaveznih tako i dobrovoljnih, kako bi se osigurala njihova dostupnost širom teritorije na osnovu minimalnih standarda kvaliteta;
3. obezbedi da se eksterna evaluacija takvih programa sprovodi u skladu sa priznatim najboljim međunarodnim praksama i principima, uključujući analizu pouzdanih informacija o ponovnom prestupu, kako bi se procenilo da li programi služe predviđenim preventivnim ciljevima;
4. osigurati da programi za počinioce nasilja u porodici budu dio multiagencijskog pristupa koji uključuje sve relevantne institucije, uključujući nevladine organizacije; i
5. obezbediti adekvatnu obuku za sve fasilitatore programa za počinioce.“

4. Struktura i trajanje

Programi za počinioce nasilja u porodici su dugoročni programi intervencije koji se realizuju u periodu od 6 do 8 meseci. Svaka sesija može da traje od 60 minuta do 3 sata, u zavisnosti od modela intervencije i konteksta. Veoma je važno da se sesije održavaju istog dana svake nedelje, kako bi se obezbedila doslednost i pomoglo učesnicima da uvrste sastanke u svoju nedeljnu rutinu.

Program za počinioce nasilja u porodici sastoji se od tri faze:

- (1) Prijema/procene (individualne sesije)
- (2) Intervencije (grupna sesija)
- (3) Završetka i evaluacije (kombinovanje individualnih i grupnih sesija)

1. FAZA	
Prijem/procena (individualne sesije)	2 do 4 nedelje
<p>Vremenski period koji ima za cilj procenu podobnosti učesnika za program i njihovog nivoa motivacije za promenu.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● <u> </u> Koristite set upitnika, otvorenih pitanja i motivacionih razgovora da biste vodili ove sesije ● Izvršite procenu rizika (procenite i rešite sva bezbednosna pitanja za žrtve i njihovu decu, razmotrite istoriju nasilja) ● Ispitajte spremnost učesnika da razmišljaju o prošlim i sadašnjim nasilničkim ponašanjima sa ciljem da se promene (imajte na umu poricanje, minimiziranje, stid) ● Predstavite dužinu, sadržaj i metode programa ● Informišite ih o zahtevima za završetak i njihovim obavezama (procenite spremnost na promene, motivaciju) ● Pomenite poverljivost <p>Svaki sastanak traje 60 do 90 minuta i odvija se u kancelarijskom okruženju, jer treba voditi računa o bezbednosti moderatora.</p> <p>Pravila koja treba poštovati da biste se pridružili grupnoj intervenciji:</p>	

- Budite spremni i sposobni da radite u grupi
- Dođite bistre glave i ne pod uticajem droge i/ili alkohola (učesće na sesiji neće biti dozvoljeno ako se na sesije dođu pod uticajem alkohola ili droge)
- Obavezite se da ćete prisustvovati svim sesijama, dolaziti na vreme i aktivno učestvovati
- Pokažite spremnost da prihvatite odgovornost za zlostavljanje i posvećenost da promenite svoje ponašanje
- Prestanite sa nasilničkim ili uvredljivim ponašanjem prema bilo kome
- Ponašajte se prema moderatorima sa poštovanjem i poštujujte poverljivost drugih učesnika
- Potpišite obrazac pristanka da biste omogućili pružaocu i drugim uključenim stručnjacima da podele informacije o svom angažovanju i napretku

(DAPP, CAFCASS on record, UK, 2020)

2. FAZA

Intervencije (grupne sesije, jednom nedeljno, 2 sata)

4 do 8 meseci

Grupni format predstavlja glavnu intervenciju u programima za počinioce. Grupne sesije se sastoje od najviše 10–12 učesnika i održavaju ih 2 rodno uravnotežena moderatora. Intervencija počinje sa dve ili tri orijentacione sesije, kako bi se stvorila prilika da se učenici sastanu jedni sa drugima, postave pravila grupe i omogućilo pridruživanje većeg broja učesnika.

Sesije se održavaju svake nedelje, često van „radnog vremena“ (tj. uveče, vikendom) i traju između 90 i 120 minuta. Moderator prate jasan redosled koraka tokom svake sesije, kako bi pomogli učesnicima da razviju rutinu, koja može smanjiti njihovu anksioznost i podstaći učesće. Na početku svake sesije, moderator će svakog podsetiti na pravila grupe, ukazujući na važnost poverljivosti i poštovanja. Oni će takođe podeliti dnevni red sesije sa grupom i obezbediti materijale za sesije. Neke od najtežih sesija mogu se produžiti za 15–30 minuta, kako bi se ostavilo vreme za povratne informacije ili tehnike opuštanja (svesnost, vežbe disanja itd.).

Program za počinioce se zasniva na 10 tema, od kojih će svaka biti obrađena tokom 2 do 4 sesije, kako bi se obezbedilo dovoljno vremena za refleksivno učenje. Postepene metode omogućavaju da se učesnici upoznaju sa temom i obuhvataju: prezentaciju modula, aktivno učesće, strukturisane diskusije koje uključuju svest o vrednostima, vežbe o razumevanju i razvoju sebe i uticaja nasilničkog ponašanja na žrtve (žene i decu).

3. FAZA

Završetak i evaluacija (kombinovanje individualnih i grupnih sesija)

Najmanje
1 mesec

Tokom čitavog trajanja programa, moderatori evidentiraju prisustvo učesnika, a na kraju svake sesije prave se refleksivne beleške. Ovo ne služi samo kako bi se pratilo prisustvo i angažovanje, već i za procenu napretka i dokazivanje svake povratne informacije koju zahtevaju upućivači ili žrtva, na kraju intervencije.

Počinilac ne dobija sertifikat kada završi program; međutim, u nekim slučajevima sudovi ili druge agencije mogu zahtevati detaljne izveštaje u vezi sa angažovanjem učesnika, aktivnostima i dokazima o promeni stavova i uverenja i njegovom razumevanju uticaja nasilja na žrtve (žene i decu).

Evaluacija predstavlja vrlo važan korak svakog programa za počinioce i treba je razviti i prilagoditi intervenciji u skladu sa njenim ciljevima. Pored interne evaluacije usluge, programi treba da prođu godišnju evaluaciju koju sprovodi spoljni evaluator, pozivajući sve relevantne zainteresovane strane uključene u merenje promena, rezultata i isplativosti intervencija programa (za više informacija, pogledati u nastavku 7. Evaluacija).

5. Sprovođenje programa i pružaoci usluga

Nekoliko subjekata može realizovati programe za počinioce, uključujući javne institucije i organizacije civilnog društva (NVO). Ipak, svi ti subjekti trebalo bi da zadovoljavaju međunarodne standarde. Jedan od najkritičnijih elemenata realizacije uspešnih programa za počinioce nasilja u porodici je sposobnost pružaoca usluga da postane deo višeagencijskog pristupa koji obezbeđuje jaka partnerstva i razmenu informacija. To će uticati na kvalitet intervencije, kao i na povećanje broja upućivanja i pružanje najvažnije podrške žrtvama i preživelim. Službe koje su spremne da preuzmu realizaciju programa za počinioce treba da budu sigurne da imaju organizacioni kapacitet da realizuju program koji zahteva dugoročnu posvećenost. Pružaoci usluga moraju da budu sigurni da imaju:

- Kapacitet za upravljanje;
- Obučeno i visoko motivisano osoblje;
- Odgovarajući bezbedan prostor;
- Finansijske resurse.

5.1 Uključeni stručnjaci

Prema međunarodnoj praksi i standardima, nekoliko stručnjaka može biti uključeno u realizaciju programa za počinioce, uključujući psihologe, psihijatre, socijalne radnike, trenere, advokate, aktiviste itd. U zavisnosti od svakog nacionalnog konteksta, multidisciplinarni stručni timovi mogu se baviti počiniocima nasilja u porodici, individualno ili u grupnim sesijama. Međutim, od najveće je važnosti da osoblje koje vodi program za počinioce poseduje iskustvo u radu sa ženama žrtvama nasilja u porodici i da zna kako da se nosi sa dinamikom moći i kontrole. Osoblje mora da prođe kroz specijalizovanu početnu obuku i obuku na radnom mestu i da ima nadzirane redovne (individualne ili grupne) sastanke. Obuka stručnjaka može se unaprediti podsticanjem razvoja specifičnih znanja i kompetencija o nasilju u porodici, sa specifičnom rodnom perspektivom. Mogućnosti za obuku mogu uključiti donosiocima odluka i statutarne agencije, kao i različite profesionalne kategorije. Nekoliko aktivnosti može doprineti povećanju profesionalnih veština, kao što su

učeće u studijskim posetama, razmene obuka i sastanci sa stručnjacima iz drugih zemalja ili sa organizacijama članicama WWP EN.

Primer profila stručnjaka

U Velikoj Britaniji sve programe za počiniocce nasilja u porodici sprovode akreditovane organizacije (Respect 2012) i glavni zahtev za praktičare/stručnjake uključene u direktnu realizaciju je kompletna obuka u jednom od priznatih i akreditovanih programa intervencije.

Profesionalna iskustva se razlikuju i ne postoji minimalni zahtev u pogledu obrazovanja za moderatore. Ovo često osnažuje bivše počiniocce (nakon uspešnog završetka programa za počiniocce) da pohađaju obuku i direktno se uključe u pružanje podrške drugima da promene svoje ponašanje, misli i osećanja u vezi sa moći i kontrolom, kroz zajedničku moderaciju. Ipak, većina moderatora dolazi iz stručnih oblasti poput psihologije, psihoterapije, zatvorske službe, probacione službe, zdravstvene zaštite, socijalne zaštite i obrazovanja. Oni obično imaju završene fakultete, master i doktorske studije. Osim završetka obuke i sticanja akreditacije za program intervencije u vezi sa nasiljem u porodici (Obuka za moderatore Respect), svi moderatori su takođe obučeni za zaštitu dece i ugroženih odraslih osoba, a većina ima najmanje kvalifikaciju za savetovanje.

Programe uvek realizuju dva moderatora, jedan muškarac i jedna žena, obučeni i akreditovani za vođenje programa za počiniocce.

5.2 Postupci licenciranja

U ovoj fazi preuranjeno je uspostavljanje definitivnih postupaka licenciranja za usluge koje pružaju programi za počiniocce. Autori ovog dokumenta predlažu da bi, nakon eksperimentalne primene pilot projekta i njegove evaluacije, Radna grupa za razvoj programa za počiniocce na Kosovu mogla da razradi nacionalne smernice i posebne postupke licenciranja za pružaoce usluga (moguće razlikovanje obaveznih i dobrovoljnih programa). WWP EN trenutno radi na „Evropskom modelu akreditacije programa za počiniocce“. Kada budu usvojeni, programi za počiniocce koji se realizuju na Kosovu mogu se uskladiti sa ovim modelom kako bi bili u skladu sa međunarodnim setom standarda.

Primer postupka licenciranja

Respect u Velikoj Britaniji predstavlja subjekat odgovoran za akreditaciju programa za počiniocce. Organizacija ukazuje da se standardi akreditacije primenjuju na „sve organizacije koje pružaju programe prevencije nasilja u porodici koje rade sa muškarcima koji vrše nasilje nad partnerkama, a takođe pružaju integrisane bezbednosne usluge za partnerke i bivše partnerke tih počinitelaca“ (Respect 2012, 1). Oni opisuju razvoj akreditacije tako da ljudi mogu biti sigurni u „visokokvalitetne usluge usredsređene na bezbednost koje pružaju organizacije koje je akreditovao Respect.“ Minimalna jedinica koju Respect zahteva u cilju razmatranja za davanje akreditacije jeste rad i sa počiniocima i sa žrtvama.

Ciljevi usluge koju je akreditovao RESPECT obuhvataju (Respect 2012):

- povećanu bezbednost žrtava,
- procenu i upravljanje rizikom,
- uključivanje u odgovor zajednice na nasilje u porodici,
- I pružanje usluga koje prepoznaju raznoliku zajednicu koja obuhvata dostupnost, promociju odnosa punih poštovanja, odgovornost za rad, podršku društvenim promenama i nude kompletan odgovor.

Postoje dve faze akreditacije, uključujući bezbednu minimalnu praksu, koja uključuje procenu i ispunjavanje većine kriterijuma, i punu akreditaciju, kada organizacija ispunjava

sva 94 zahteva u standardu. Materijali za akreditaciju zatim navode detaljne informacije o ovim kriterijumima pod nizom naslova koji se odnose na upravljanje organizacijom, strukture i procese usluge, raznolikost, upravljanje rizikom, decu i partnerski rad.

Model je zasnovan na feminističkoj praksi i usredsređen je na primenu nasilja od strane muškarca kao instrumentalnog mehanizma za vršenje nasilja i kontrole nad njegovom partnerkom. Programi bi to trebalo da odražavaju tako što će osigurati da počinitelj bude smatran potpuno odgovornim za svoje nasilje, što se smatra ponašanjem koje je on odabrao da primenjuje. Principi ovde jasno navode da je „spremnost da se izabere primena nasilnog i uvredljivog ponašanja prema partnerki pod uticajem naučenih očekivanja i rodno zasnovanog osećaja posedovanja prava“ (Respect 2012, 28) i „negiranja i minimiziranja nasilničkog ponašanja ili bilo kakva opravdanja za korišćenje nasilničkog ponašanja, uključujući upotrebu droge ili alkohola“ (Respect 2012, 29).

6. Upućivanje u program

U svom postupku evaluacije svake zemlje posebno, GREVIO je naglasio da nacionalne vlasti ne bi trebalo samo da prošire broj dostupnih programa, već i vrste usluga, realizujući i dobrovoljne i obavezne programe, u zatvorskom i vanzatvorskom okruženju. Ipak, programe za počinioce nikada i ni pod kojim okolnostima ne treba koristiti kao alternativu za krivični postupak. Pošto se nasilje u porodici često nedovoljno prijavljuje, a stopa osuđujućih presuda je često niska, obavezni programi na kraju dopiru samo do manjeg broja počinitelja, izostavljajući značajan broj nasilnih muškaraca koji se ne upućuju ni na kakav tretman. Zbog toga treba da bude dostupno i dobrovoljno učešće usmereno na počinioce nekoliko oblika i stepena zlostavljanja, uključujući dečake koji su prethodno bili izloženi nasilju koje bi potencijalno moglo da reprodukuje nasilničke obrasce ponašanja. Omogućavanje i obaveznih i dobrovoljnih programa smatra se načinom za sprečavanje rizika od eskalacije nasilja.

Programe zasnovane na krivičnom pravosuđu obično vodi probaciono ili zatvorsko osoblje, i u te programe upućivanje vrše samo krivični sudovi kao deo kazne za osudu za nasilje u porodici. S druge strane, dobrovoljne programe koji se odvijaju u zajednici obično realizuju organizacije volonterskog sektora ili se realizuju u okviru partnerstva volonterskog/statutarnog sektora, a prihvataju i počinioce koji se sami javljaju. Oba tipa programa moraju da utvrde formalizovane protokole za koordinaciju sa specijalizovanim uslugama za podršku žena. Posebno je važno uspostaviti bezbedni postupak kontakta sa žrtvom kako bi se stupilo u kontakt sa partnerkama počinitelja (Respect, 2018).

Programi za počinioce otvoreni su za sve muškarce starije od 18 godina koji žele da smanje nivo opasnosti koju predstavljaju za druge. Upućivanja vrše različite institucije, kao što su porodični sudovi, socijalne službe, policija ili se počinioci sami javljaju.

Tokom perioda procene, učesnici će biti obavješteni o sledećem:

- Oni koji ne žele da učestvuju biće zamoljeni da napuste prostoriju čim to postane očigledno;
- Učesnici ne smeju da propuste nijednu sesiju jer će biti uklonjeni iz postojećeg programa koji se sprovodi;
- Poverljivost znači da počinioci moraju da osećaju poverenje i slobodu da govore u grupi.

6.1. Primer programa za počinioce u pritvorskom okruženju i u zajednici

Programi u pritvoru

U Velikoj Britaniji većinu programa za počinioce nasilja u porodici za zatvorenike osuđene kao počinioce nasilja u porodici realizuju akreditovane nevladine organizacije i posebne dobrotvorne organizacije, ali ih finansiraju i nadgledaju uprava zatvora i Ministarstvo pravde. Kraljičina služba za zatvore i probaciju (HMPPS) podržava nekoliko akreditovanih programa koji su, kao deo šireg paketa rehabilitacije, usmereni na nasilje u porodici. Oni takođe nude specijalizovane akreditovane programe za počinioce nasilja u porodici za zatvorenike osuđene za krivična dela nasilja u porodici ili druge koji su možda prepoznati kao počinioci nasilja u porodici i koji žele da se promene.

Programi se održavaju u zatvorskoj zgradi, u bezbednom zajedničkom prostoru i izvode se po istim standardima kao i oni koji se izvode u zajednici. Video-nadzor nad grupnim radom je praksa koja se koristi u zatvorima, a primere tih video-snimaka često koristi rukovodilac tretmana. Aspekti upravljanja su isti kao oni u zajednici; prate program i procedure kako je navedeno u priručniku za program, veličinu grupe, pol i doslednost moderatora.

Programi u zajednici

Programi za počinioce nasilja u porodici u Velikoj Britaniji, kada se nude u zajednici, realizuju se na različitim mestima. Većina grupa se sastaje u zgradi specijalizovane akreditovane organizacije koja realizuje program; ipak, često se mogu koristiti alternativni prostori za smanjenje rizika. Lokacija grupnih sastanaka se uvek razmatra u odnosu na lokaciju žrtve, udaljenost od njene kuće, fakulteta, radnog mesta, dečije škole itd., prilikom procene rizika. Uvek je najvažnija bezbednost žrtava i njihove dece.

Kada počinitelj se počiniocu u okviru kazne odredi da mora da pohađa akreditovani program ili mu se postavi uslov za završetak licencirane intervencije, upućivanje vrši lice koje se bavi probacijom. Upućivanja primaju i socijalni radnici i drugi stručnjaci za socijalnu zaštitu uz potpisanu saglasnost pojedinca. Ipak, grupe su otvorene za one koji se sami prijavljuju i svaki muškarac koji je spreman da promeni svoje ponašanje im se može priključiti.

Tokom procene, praktičar će utvrditi nivo motivacije učesnika i da li je potrebno obaviti bilo kakav dodatni rad pre nego što se pojedinac pridruži grupi.

7. Evaluacija

Istraživanje zasnovano na dokazima omogućava bolje razumevanje praksi zajednice i pravosuđa. To se odnosi i na programe za počinioce, kada evaluacija omogućava utvrđivanje „šta funkcioniše“ kod različitih počinitelja i u različitim okolnostima. Integrisanje postupaka evaluacije u koncepciju, razradu i sprovođenje programa za počinioce takođe podrazumeva da se za tu svrhu opredele adekvatni ljudski i finansijski resursi. Važno je napomenuti da političke vlasti i finansijeri prvenstveno traže intervencije koje odgovaraju lokalnom kontekstu, a koje su delotvorne, efikasne i održive. To je još relevantnije kada postoji ograničeni pristup resursima.

Iako je nekoliko studija utvrdilo metode i strategije za evaluaciju programa za počinioce, ovaj kurikulum se uglavnom usredsređuje na principe razrađene u evropskom projektu

IMPACT¹³ i britanskom projektu MIRABAL (Kelly, Westmarland 2015). Oba programa su prihvatila širok pojam „uspeha“, koji nije ograničen samo na završetak programa ili na merenje recidivizma putem pravosudne statistike. Merenje ishoda programa uključuje set pokazatelja koji imaju za cilj razmatranje promene u stavovima i ponašanju počinioca. Projekat IMPACT je otkrio da učešće u programu „pored toga što promoviše smanjenje nasilja u porodice, verovatno će promeniti prirodu počinjenog nasilja i smanjiti rizik od viktimizacije. On će promeniti stavove učesnika prema ženama i primenu nasilja uopšte, posebno rodnog nasilja“ (BFEG 2016, 36). Projekat MIRABAL predstavlja pomak od tradicionalnog pristupa evaluacije programu za počinioce, naglašavajući da evaluacija uticaja programa za počinioce mora biti koncipirana na osnovu iskustava i perspektiva žrtava. On stoga predlaže 6 pokazatelja za merenje delotvornosti programa:

- (1) Komunikaciju punu poštovanja i poboljšani odnos;
- (2) Proširen prostor za delovanje;
- (3) Bezbednost i oslobođenost od nasilja i zlostavljanja za žene i decu;
- (4) Bezbedno, pozitivno i zajedničko roditeljstvo;
- (5) Unapređenu svest o sebi i drugima;
- (6) Bezbednija, zdravija detinjstva.

Ovi pokazatelji integrišu upitnik koji moraju da popune i učesnici programa (počinioci) i njihove partnerke ili bivše partnerke, i mora da se popuni u određeno vreme (na početku, na polovini i 12 meseci nakon početka programa). Ova vrsta evaluacije pruža veliku količinu kvantitativnih i kvalitativnih podataka koji mogu biti izuzetno korisni za pružaoce usluga, pravosudne aktere, međuinstitucionalno koordinisano upravljanje predmetima u zajednici. Primena tih pokazatelja takođe pokazuje da jednostavno prijavljivanje da je „program završen“ ili registrovanje da „nema više slučajeva nasilja u porodici“ nisu dovoljni kriterijumi za merenje efikasnosti intervencije programa za počinioce.

¹³ Set za praćenje ishoda WWP EN IMPACT dostupan je onlajn: https://www.work-with-perpetrators.eu/fileadmin/WWP_Network/redakteure/IMPACT/WWP_ImpactToolkit_A5_publication_web.pdf

3. deo: Moduli i sadržaj obuke

1. Oblici nasilja/zlostavljanja u porodici

Eksplanatorni izveštaj Istanbulske konvencije Definicija „nasilja u porodici“

41. U članu 3. stav b navodi se definicija nasilja u porodici koja obuhvata dela **fizičkog, seksualnog, psihičkog** ili **ekonomskog** nasilja među članovima porodice ili domaćinstva, nezavisno od toga da li se radi o biološkoj ili zakonskoj porodici. U skladu sa onim što je pomenuto u stavu 40, ekonomsko nasilje se može povezati sa psihičkim nasiljem. Nasilje u porodici uglavnom obuhvata dva tipa nasilja: **nasilje od strane partnera** između postojećih ili bivših supružnika ili partnera, i **međugeneracijsko nasilje** koje se obično javlja između roditelja i dece. To je rodno neutralna definicija koja obuhvata žrtve i počiniocima oba pola.

42. Nasilje u porodici kao nasilje među partnerima uključuje fizičko, seksualno, psihičko ili ekonomsko nasilje između sadašnjih ili bivših supružnika, kao i sadašnjih ili bivših partnera. Ono predstavlja oblik nasilja koji nesrazmerno pogađa žene i koji je stoga izrazito rodno određen. Iako se može činiti da termin „u porodici“ ograničava kontekst u kome se takvo nasilje može desiti, autori su prepoznali da se nasilje često nastavlja nakon što se veza raskine i stoga su se složili da nije potrebno da žrtva i počinitelj zajedno stanuju. Međugeneracijsko nasilje u porodici obuhvata fizičko, seksualno, psihičko i ekonomsko nasilje koje lice vrši nad svojim detetom ili roditeljem (zlostavljanje starijih osoba) ili takvo nasilje između bilo koje druga dva ili više članova porodice različitih generacija. Ni u ovom slučaju nije potrebno da žrtva i počinitelj zajedno stanuju.

Oblici zlostavljanja www.duluthmodel.org

- **EMOCIONALNO ZLOSTAVLJANJE:** Omalovažavati je ili činiti da se misli loše o sebi, nazivati je raznim imenima, navoditi je da misli da je luda i igrati igre sa njenim umom.
- **EKONOMSKO ZLOSTAVLJANJE:** Sprečavati je da dobije ili zadrži posao, terati je da traži novac, davati joj džeparac ili joj uzimati novac.
- **SEKSUALNO ZLOSTAVLJANJE:** Terati je da radi polne radnje protiv njene volje, fizički nasrtati na polne delove njenog tela ili je tretirati kao seksualni objekat.
- **UPOTREBA DECE:** Navoditi je oseća krivicu zbog dece, koristiti decu za prenošenje poruka, koristiti posete kao način za njeno maltretiranje.
- **PRETNJE:** Upućivati i/ili izvršavati pretnje da će biti učinjeno nešto što bi je emocionalno povredilo, pretnje da će joj biti oduzeta deca, da će partner izvršiti samoubistvo ili je prijaviti socijalnoj službi.
- **KORIŠĆENJE MUŠKE PRIVILEGIJE:** Tretirati je kao slugu, donositi sve „važne“ odluke, ponašati se kao „gospodar zamka“
- **ZASTRAŠIVANJE:** Zastrašivanje putem pogleda, postupaka, gestikulacije, povišenog tona, razbijanja predmeta i uništavanja njene imovine.

- **IZOLACIJA:** Kontrolisati ono što ona radi, sa kim se viđa i razgovara, mesta na koja odlazi.

2. Točak moći i kontrole

Točak moći i kontrole nudi sažet dijagram nekih od najčešćih ponašanja koje doživljavaju osobe u nasilničkim vezama i raspon ponašanja koje koriste manipulativni i nasilni partneri. Pogledajte točak:

- Moć i kontrola su centar točka i predstavljaju ciljeve zlostavljanja, primene moći i dominacije kako bi se održala kontrola u vezi.
- Unutar žbica ćete naći različite taktike koje se koriste za postizanje ovih ciljeva i navođenje osobe koja doživljava zlostavljanje da se oseća nemoćnom da deluje.
- Na spoljnoj strani točka pojavljuju se fizički izrazi zlostavljanja: telesne povrede ili seksualni napad. Taj obod takoreći zatvara točak: zlostavljači često koriste fizičku agresiju da pojačaju obrazac ako se zastrašivanje svakodnevno odvija.

Točak se izdvaja iz ciklusa zlostavljanja tako što jasno stavlja do znanja da, iako se činovi nasilja možda ne dešavaju redovno, zlostavljanje se obično stalno odvija. Navodeći konkretne primere emocionalnih i verbalnih taktika, ovaj točak takođe olakšava prepoznavanje zlostavljanja i dobijanje podrške.

Pružaoци programa za počinioce nasilja u porodici uvek rade u partnerstvu sa drugim organizacijama koje pružaju usluge podrške partnerkama, žrtvama nasilja u porodici, nudeći informacije i podršku. Zapravo, u Velikoj Britaniji će program za počinioce nasilja u porodici bez takve ponude za ženu koja je pretrpela zlostavljanje verovatno povećati rizik za nju, a ne unaprediti njenu bezbednost. Na žrtvi je da izabere da li želi da se uključi u podršku. Podrška je obično dobrovoljna, besplatna i poverljiva. Integrisana usluga podrške treba da obezbedi da stavovi žrtava, strahovi i zabrinutosti u vezi sa zlostavljanjem koje je u toku budu saslušani i da se postupi u skladu sa njima, dok je učesnik u programu i nekoliko meseci nakon završetka programa.

DOMESTIC ABUSE INTERVENTION PROGRAMS
 202 East Superior Street
 Duluth, Minnesota 55802
 218-722-2781
 www.TheDuluthModel.org

3. Moduli

MODULI		
1	TEHNIKE ZA DEESKALACIJU	2 – 3 sesije
2	STAVOVI PREMA ŽENAMA	2 sesije
3	RAZUMEVANJE CIKLUSA NASILJA I ZLOSTAVLJANJA	2 sesije
4	ODNOSI PUNI POŠTOVANJA	2 – 3 sesije
5	EMOCIONALNO ZLOSTAVLJANJE	2 – 4 sesije
6	SEKSUALNO POŠTOVANJE	2 sesije
7	RAZVOJ EMPATIJE	2 – 3 sesije
8	RAZUMEVANJE UTICAJA NA DECU	3 – 4 sesije
9	RAZMATRANJE RANIJEG I SADAŠNJEG NASILNIČKOG PONAŠANJA	2 – 3 sesije
10	RAZMATRANJE RODITELJSTVA 2 SESIJE	2 sesije

Oblici porodičnog zlostavljanja obrađeni su u svakom od dole navedenih modula kao deo sesija. Oni se istražuju kroz: definicije kao što je gore navedeno u prezentacijama sesije, vežbama i refleksivnim razgovorima sa pojedincem ili grupom koja prisustvuje intervenciji. Međuodnosi između svakog oblika zlostavljanja se takođe aktivno bave. Posebnu pažnju treba posvetiti seksizmu, obraćajući mu se obraćajući pažnju na to kako je u interakciji sa rasizmom, homofobijom, sposobnošću itd.

Modul emocionalnog zlostavljanja istražuje se kao osnova aktivnog zlostavljačkog odnosa u okviru kojeg počinioci koriste strategije za sprovođenje pune kontrole nad žrtvama, a

uključuje rešavanje ekonomske/finansijske kontrole, kao i onlajn nasilja (korišćenje društvenih medija, ucenjivanje itd).

1. TEHNIKE ZA DEESKALACIJU

Ovaj modul podstiče dugoročnu promenu stavova, uverenja i načina razmišljanja počinitelaca u njihovoj sposobnosti da upravljaju svojim ponašanjem i emocijama, sve sa ciljem dugoročne promene u ponašanju.

Definicija: Eskalacija bi mogla da uključuje upotrebu glasa, negativan govor o sebi, pogrдне uvrede, nazivanje imenima i ponižavanje, zastrašujući govor tela itd. Pozitivna promena za ovaj korak podrazumeva da muškarci govore tiho, prave korak unazad, razmišljaju o tome kako bi njihova partnerka mogla da percipira njihove reči i dela, budu svesni kako koriste svoje telo i glas da zastraše svoju partnerku. (Kelly, Westmarland, 2015, str. 13)*

Ovaj modul se realizuje u 2-3 sesije: dve na početku i jedna na kraju programa, sa ciljem da nauči učesnike konkretnim veštinama koje im mogu pomoći da kratkoročno ostanu smireni i da kontrolišu sebe u potencijalno rizičnim situacijama. Sesije treba da pokriju samosvest, signale, samosmirivanje i tajm-aut.

Materijali:

- Materijali za sesije za učesnike
- Vizuelne prezentacije
- „Flipchart“ tabla i šarene olovke
- Grupna i individualna vežba uz korišćenje različitih pripremljenih scenarija
- Grupna diskusija

Primer:

TAJM-AUT

KADA DA PRIMENIM TAJM-AUT?

Postupak tajm-auta se zasniva na jednoj jednostavnoj činjenici: ukoliko niste blizu osobe koja vas nervira, ne možete je fizički povrediti. Upotrebite ga svaki put kada prepoznate da:

- **Želite da se svađate** – Tipični primeri uključuju sukobe oko novca, izlazaka, ljubomore, toga ko je u pravu i svaki drugi put kada shvatite da ne želite da prestanete sa svađom.
- **Telesni signali** – Počinjete da osećate napetost u stomaku /ramena/ vilici/ vratu, koristite povišeni glas ili vičete, koračate napred-nazad, psujete itd.
- **Emocionalni signali** – Osećate da ste zarobljeni, ljuti, zbunjeni, progonjeni, ogorčeni, ljubomorni itd.
- **Mentalni signali** – sami sebi podižete tenziju: kažete sebi da vas druga osoba kontroliše; koristite ponižavajuća imena kao što je „kučka“, ili u sebi mislite „Opet počinje!“ i želite da je učtunate. Počinjete da posmatrate tu osobu kao neprijatelja – prezirete je.

Čim prepoznate bilo koji od ovih znaka u sebi (nemojte čekati da vam bude gore), recite drugoj osobi „Moram da uzmem tajm-aut“, **i idite!!**

ŠTA JE TAJM-AUT?

Uzimanje tajm-auta znači da *mirno* napustite raspravu gde god da ste na dogovoreno vreme – 30 minuta je solidan period vremena. Postoje dva važna razloga zašto se morate držati dogovorenog vremena:

- Veća je verovatnoća da će vam druga osoba verovati ako se držite standardnog formata.
- Za većinu ljudi, pola sata je realno vreme koje im je potrebno da se smire. Ako počnete da skraćujete to na, recimo, 10 minuta, povećavate rizik da se vratite i ponovo počnete.

U tom periodu uradite sledeće:

- Smirite se
- Nemojte da pijete alkohol, vozite ili uzimate drogu. Tokom ovog prvog dela od pola sata (*oko 15 minuta*), smirite se oslobađanjem adrenalina – hodajte brzo, radite trbušnjake, trčite itd.
- Preispitajte svoje ponašanje Tokom drugog dela polovine sata (*oko 15 minuta*)
- Razmislite šta se dešavalo sa drugom osobom – zašto bi *ona* rekla da se tako ponaša? Kako se *ona* osećala?
- Razmislite o *svom* ponašanju i otkrijte na koje načine ste se već nasilnički ponašali. Za šta bi možda trebalo da se izvinite?
- Ako ne želite da postupate na nasilnički način, moraćete da budete u mogućnosti da se vratite u situaciju i *budete* drugačiji umesto da pokušavate da drugu osobu učinite drugačijom. Razmislite šta ćete uraditi ili reći kada se vratite što je iskreno, ali što neće eskalirati situaciju.

Povratak – Ako druga osoba ne želi da razgovara kada se vratite, predložite bolje vreme kada biste oboje mogli da to učinite. Veoma je važno da razgovarate o tajm-autu sa relevantnim osobama mnogo pre momenta kada ćete morati da ga iskoristite. Uradite to onda kada ste smireni. Pokažite tim osobama ovaj materijal i dajte im vremena da ga pročitaju. One možda neće želeći da sa vama razgovaraju o tome. U tom slučaju im ostavite ovaj materijal da ga pogledaju. Ipak, zapamtite da je tajm-aut alat za *vas*, a ne za vašu partnerku – nije vam potrebna njena podrška da biste ga koristili. (RESPECT, 2019, www.respect.co.uk)

2. STAVOVI PREMA ŽENAMA

Ovaj modul je usredsređen na individualne i kolektivne stavove prema ženama, uključujući zajedničke vrednosti i uverenja u pogledu njihovog pola, društvenih normi i očekivanja.

Definicija: Obično se veruje da se stavovi o rodnoj ulozi uče kroz proces socijalizacije. Socijalizacija rodne uloge je „proces kojim društvene institucije – uključujući porodice, vršnjake, škole, radna mesta i medije – usađuju očekivanja društva o prihvatljivom odevanju, govoru, ličnosti, slobodnim aktivnostima i aspiracijama za svaki pol” (Padavic & Reskin, [2002](#), str. 53).

Ovaj modul treba realizovati u 2 sesije i on pokriva:

Definicije pola i roda i istražite

Lične osobine koje utiču na nasilje intimnog partnera i članova porodice, kao što su nisko samopoštovanje, nesigurnost, emocionalna zavisnost, impulsivnost, agresija, bes, antisocijalne tendencije i visoke potrebe za kontrolom i moći.

Rodna nejednakost – uključujući nejednake odnose moći između žena i muškaraca, rigidne rodne uloge, norme i hijerarhije i pripisivanje ženama nižeg statusa u društvu.

Efekat diskriminacije na osnovu pola prema ženama i njeno ukrštanje sa drugim osnovama diskriminacije uključujući invaliditet, seksualnu orijentaciju, socio-ekonomski status, jezik, veru, nacionalno/etničko poreklo i nacionalnost.

Rodni stereotipi: verovanja o ženama i muškarcima koja se obično vide kao istinita i nepromenljiva

Nasilje nad ženama kao oblik diskriminacije žena i uloga rodni stereotipa u održavanju takvog nasilja

Materijali:

- Materijali za sesije za učesnike
- Vizuelne prezentacije
- „Flipchart“ tabla i šarene olovke
- Grupna i individualna vežba uz korišćenje različitih pripremljenih scenarija
- Grupna diskusija

Primer:

Uvod za „Dominatorski prijatelj“ – „Dominatorski“ inspirisan je Dulut intervencionim projektom u oblasti nasilja u porodici u Minesoti. To je jedan čovek, ali moderator opisuje kako se on menja u druge likove da bi koristio različite vrste kontrolišućeg ponašanja. „On se može menjati iz jednog lika u drugi“ (Craven, P, 2009, str. 3)***. Video iz „programa Freedom“ koji je napravila Pet Krejven i predstavila u svojoj knjizi Život sa dominatorom (*Living with the dominator*).

3. RAZUMEVANJE CIKLUSA NASILJA I ZLOSTAVLJANJA

Ovaj modul treba da pokrije 4 faze koje čine ciklus nasilja i zlostavljanja:

Modul se realizuje u 2 sesije, po 1 na svakom kraju programa, i često se ponavlja tokom trajanja programa.

Definicija: Ciklus zlostavljanja je obrazac iz četiri dela koji pomaže da se prepozna obrazac zlostavljanja u odnosima. „Ciklus se nastavlja jer postoji neravnoteža moći u vezi, što znači da jedna osoba drži drugu pod svojom kontrolom.“ (Walker, L, 1970, str.?)****.

Materijali:

- Materijali za sesije za učesnike
- Vizuelne prezentacije
- „Flipchart“ tabla i šarene olovke
- Grupna i individualna vežba uz korišćenje različitih pripremljenih scenarija
- Grupna diskusija

Primer:

Objasnite četiri faze kako biste pomogli učesnicima da razumeju uobičajene obrasce zlostavljanja koji se javljaju u odnosima i zašto osobi koja doživljava zlostavljanje može biti tako teško da napusti svoju situaciju.

Predstavite Ciklus zlostavljanja na ekranu, analizirajte ciklus faza zlostavljanja i svaku objasnite kroz prezentaciju i upotrebite primere:

Napetost – spoljni stresori mogu početi da se gomilaju u nasilniku. Spoljni stresori bi mogli da obuhvate finansijske probleme, težak dan na poslu ili jednostavno umor. Kada se nasilni partner oseća napeto zbog spoljnih faktora, njegova frustracija se vremenom povećava.

Incident-Na kraju, nasilnik mora da oslobodi nakupljenu napetost kako bi mogao da se ponovo oseća kao da ima moć i kontrolu. On će tada početi da primenjuje nasilnička ponašanja kao što su: nazivanje svojih partnerki raznim imenima, pretnje da će ih povrediti, pokušaji da kontroliše njihovo ponašanje, oblačenje, kuvanje itd. vršice fizičke ili seksualne činove nasilja nad njima ili emocionalno manipulirati njima.

Pomirenje – period nastupa kada protekne neko vreme nakon incidenta i napetost počne da se smanjuje. U mnogim slučajevima, osoba koja je počinila zlostavljanje će pokušati da ispravi stvari nudeći poklone i biće preterano ljubazna i puna ljubavi. Period pomirenja se često naziva „fazom medenog meseca“ jer oponaša početak veze kada se ljudi najbolje ponašaju.

Smirivanje - daju se objašnjenja kako bi se pomoglo da oba partnera opravdaju zlostavljanje. Na primer, nasilni partner može reći da mu je žao, ali da za zlostavljanje krivi spoljne faktore kao što su njegov šef ili situacija na poslu da bi opravdao ono što je uradio. Zlostavljač takođe može poreći da se zlostavljanje dogodilo ili da je bilo tako loše kao što je bilo. U nekim slučajevima, zlostavljač osobi koja je zlostavljana može uputiti neke optužbe kako bi pokušao da je ubedi da je to njihova krivica.(Bottaro, A, 2022, str.1)

4. ODNOSI PUNI POŠTOVANJA

Definicija: Odnos pun poštovanja je onaj u kome postoje uzajamno poštovanje, poverenje, dobra komunikacija, razumevanje i iskrenost.

Ovaj modul promovise poštovanje i rodnu ravnopravnost i pomaže učesnicima da nauče kako da izgrade zdrave odnose.

Modul se realizuje u 2-3 sesije i njegov glavni cilj je da promovise doslednu poruku da zlostavljanje nije prihvatljivo, da se nikada ne može opravdati i da predstavlja krivično delo.

Materijali:

- Materijali za sesije za učesnike
- Vizuelne prezentacije
- „Flipchart“ tabla i šarene olovke
- Grupna i individualna vežba uz korišćenje različitih pripremljenih scenarija
- Grupna diskusija

Primer:

Razmatranje pretpostavki o rodu, moći i jednakosti – grupna diskusija

Podsećanje na Točak moći i kontrole– Powerpoint

Dominator i prijatelj (Craven, P, 2009, P.2,3) – video-vinjeta

Razmatranje bliskih porodičnih odnosa; MOJA baka, moja majka, moja supruga – I JA (vežba – individualna refleksija, povratne informacije podeljene sa velikom grupom)

Uverenja i stavovi o muškarcima i ženama – prezentacija

Razumevanje razlike između nasilnih i nenasilnih odnosa – prezentacija, diskusija u velikoj grupi

Razumevanje da je nasilje u porodici zločin – prezentacija, grupna diskusija

5. EMOCIONALNO ZLOSTAVLJANJE

Definicija:

Emocionalno zlostavljanje, takođe poznato kao mentalno maltretiranje, jeste oblik zlostavljanja koji zlostavljači koriste da bi se njihove partnerke osećale mentalno ili emocionalno povređenim ili oštećenim. Namera takvog zlostavljanja je da se stekne moć i kontrola kroz nasilnu promenu nečijeg emocionalnog stanja. (Valdez, R, 2021, str. 1)*****

Ovaj modul se realizuje u 2–4 sesije i čini deo refleksivnih razgovora sa učesnicima tokom trajanja programa.

Materijali:

- Materijali za sesije za učesnike
- Vizuelne prezentacije
- „Flipchart“ tabla i šarene olovke
- Grupna i individualna vežba uz korišćenje različitih pripremljenih scenarija
- Grupna diskusija

Primer:

Započnite diskusiju radeći zajedno na usvajanju definicije emocionalno zlostavljačkog ponašanja.

Koristite Informativni list o emocionalnom zlostavljanju da vodite diskusiju i objasnite strategije koje se koriste u emocionalnom zlostavljanju, koristeći primere različitih situacija kao što su:

- psovke i opšta često seksualna ponižavanja,
- navođenje partnerke da se oseća glupo ili ludo,
- smirivanje baš kada se ona naljuti, a onda imitiranje njenog ponašanja
- odbacivanje njenog gledišta tako kroz preuveličavanje i izvirgavanje ruglu ili primenu sarkazma,
- laganje partnerke, a nakon toga izmišljanje da ona ima problem sa poverenjem,
- ciljanje na slabe tačke partnerke i navođenje da se oseća neprivlačno ili loše,
- odgovaranje na kritiku protivkritikom ili na optužbu protivoptužbom
- ponižavanje partnerke pred drugima,
- odbijanje da se promeni sopstveno ponašanje (RESPECT, 2018).

Vežba – grupna diskusija, pitanja poput:

- Navedite načine na koje ljudi mogu biti emocionalno nasilni – šta ste videli u odnosima svojih prijatelja ili porodice?
- Šta su koristili u sopstvenim odnosima?
- Da li su deca u vašoj porodici bila ponižavana ili etiketirana?
- Šta mislite kako biste mogli biti emocionalno nasilni prema svojoj partnerki i deci?
- Kakvi su efekti takvih ponašanja? Kakav je kumulativan efekat ukoliko se odvijaju u dugom vremenskom periodu?

6. SEKSUALNO POŠTOVANJE

Definicija:

Poštovanje je najvažniji aspekt svih veza, ali kada je u pitanju seks, zaista je važno da uzajamno poštovanje bude prioritet. Da bi imali seksualne odnose bilo koje vrste sa poštovanjem, partneri moraju dobro da razumeju međusobne granice u pogledu fizičke i seksualne aktivnosti.

Modul se realizuje u 2 sesije i ponovo se razmatra kada se govori o Odnosima punim poštovanja (2. deo) i Stavovima prema ženama (2. deo). Ovaj modul treba da pruži učesnicima priliku da razmisle i diskutuju o svojim uverenjima o seksualnim odnosima i pristanku.

Materijali:

Materijali za sesije za učesnike

- Vizuelne prezentacije
- „Flipchart“ tabla i šarene olovke
- Grupna i individualna vežba uz korišćenje različitih pripremljenih scenarija
- Grupna diskusija

Primer:

Podelite seksualnu ličnost osobe koja voli da kontroliše kao što je prikazano u Dominatoru (Craven, P, 2009, str. 11)

(On koristi seks da kontroliše svoju partnerku. On odbija seks, zahteva seks i siluje svoju partnerku. Zbog toga se žene osećaju prljavo i iskorišćeno i ne mogu da mu se suprotstave.)

Prikažite video-vinjetu (Craven, P, 2009, video 3)*****

Održite grupnu diskusiju:

Kako se seksualno zlostavljanje javlja kao deo porodičnog zlostavljanja i nasilja i različite vrste seksualnog zlostavljanja

Razumevanje pristanka onlajn i oflajn.

Završite sesiju sa video-vinjetom Ljubavnik i diskusijom (Craven, P, 2009, video 4)*****

7. RAZVOJ EMPATIJE

Definicija:

Empatija se definiše kao sposobnost da osetimo emocije drugih ljudi, zajedno sa sposobnošću da zamislimo šta neko drugi može da misli ili oseća.

Ovaj modul se realizuje u 2-3 sesije i njegov cilj je da kod učesnika poveća:

- kapacitet za krivicu na osnovu empatije, bolnu nelagodnost koja se oseća kada on naškodi nekom drugom,
- njihovo razumevanje uticaja nasilja u porodici na žrtve i njihovu decu, i
- njihov osećaj disonance – nelagodnost koju osećamo kada shvatimo da smo se ponašali na način koji nije u skladu sa našom preferiranom slikom o sebi i kako želimo da nas drugi vide.

Prilikom realizacije ovog modula, vodimo računa o tome da na kraju sesije ostavimo vremena za povratne informacije i obezbedimo privatni prostor za one učesnike kojima je možda potrebna dodatna podrška, zbog teških emocija koje sesija može da izazove.

Materijali:

- Materijali za sesije za učesnike
- Vizuelne prezentacije
- „Flipchart“ tabla i šarene olovke
- Grupna i individualna vežba uz korišćenje različitih pripremljenih scenarija
- Grupna diskusija

Primer:

Omogućite usmerenu diskusiju sa nekoliko odvojenih delova:

„*Da li ste videli ili pretrpeli nasilje/zlostavljanje kao dete?*“ Ovde se možete dotaći teških i moćnih uspomena. Priznajte ovo i imajte na umu ova otkrića za kasnije tokom diskusije.

„*Zamislite trenutak kada se sećate da ste se osećali nemoćno i uplašeno.*“

(možda ćete morati da pojasnite da govorite o *fizičkoj* nemoći za razliku od „Kada me ona vređa, osećam se nemoćno“ itd.).

Zamolite učesnike da se prisete tog vremena, da ga ponovo razmotre u svojoj mašti i da neka osećanja povezana sa tim vremenom vrata. Koju scenu vizualizuje u svom umu? Šta je mislio i osećao? Dajte im vremena za razmišljanje i dozvolite sebi da saosećate sa njima. Zatim razmislite kako je svaki od njih objasnio smisao tog iskustva u to vreme i kakva osećanja sada gaji prema osobama kojih se tada plašio.

Dok slušate njihov opis, na „flipchart“ tabli identifikujte jedan ili dva centralna aspekta ili fraze: npr. „*Mislio sam da ću umreti*“, „*Nisam imao kontrolu*“, „*Bio sam prestravljen*“, „*Nisam znao šta će se sledeće desiti.*“

Kada završe sa pričom o sopstvenoj nemoći, kažite da smo razmišljali o tome kako bi se žene mogle osećati kada dožive nasilje i zlostavljanje. Dozvolite svakome ko se možda oseća spremnim da uspostavi direktniju vezu sa onim što je njegova partnerka možda osećala u vezi sa nasiljem i sličnostima sa osećanjima kada je on bio nasilan i uvredljiv.

8. RAZUMEVANJE UTICAJA NA DECU

Definicija:

Nasilje u porodici ima razoran uticaj na decu i mlade koji može da traje i u odraslom dobu. Nasilje u porodici može direktno i indirektno da utiče na decu.

Ovaj modul se realizuje u 3-4 sesije, svaki put uz podsećanje na to kako su deca izložena zlostavljanju i nasilju u porodici i uticaj na njihov emocionalni, interpersonalni, bihejvioralni, kognitivni i fizički razvoj i dobrobit.

Materijali:

- Materijali za sesije za učesnike
- Vizuelne prezentacije
- „Flipchart“ tabla i šarene olovke
- Grupna i individualna vežba uz korišćenje različitih pripremljenih scenarija
- Grupna diskusija

Primer:

Da biste na fokusiran način razgovarali o uticajima porodičnog zlostavljanja i nasilja na decu, počnite sa vežbom. Podelite grupu u 3 manje grupe i zamolite ih da rade zajedno, pri čemu svaka grupa razmatra jedno od sledećeg:

- Prvu grupu čine nerođeno dete, trudnica i novorođenče.
- Druga je usredsređena na šestogodišnje dete.
- Treća razmatra tinejdžera.

Na prvoj sesiji modula: Od učesnika se traži da istraže potrebe svakog deteta u uzrastu navedenom u primeru njihove vežbe.

Na drugoj sesiji modula: Oni se ponovo pridružuju istoj grupi, razmišljajući o tome šta svako od dece u njihovoj vežbi doživljava dok živi u domaćinstvu u kome se odvija nasilje u porodici.

Tokom finalnog dela vežbe, na sesiji trećeg modula, od njih se traži da zamisle da su roditelji razdvojeni 6 meseci, da otac pohađa program za počinioca nasilja i da razmisle šta bi se moglo desiti deci u starosnoj grupi koju su razmatrali tokom rada. (Craven, P, 2009, str. 22)

Malim grupama treba 30–45 minuta da dođu do svih odgovora, a zatim se svi učesnici okupljaju i razmenjuju povratne informacije koje vode do diskusije.

9. RAZMATRANJE RANIJEG I SADAŠNJEG NASILNIČKOG PONAŠANJA

Definicija:

Ovaj modul je usredsređen na podsticanje učesnika da sagledaju svoje ponašanje i na pružanje bezbednog prostora kako bi se omogućilo da prepoznaju prošla nasilnička ponašanja, preuzmu odgovornost za bol i strah koje su izazvali i da prilagode pozitivna i nenasilnička buduća ponašanja.

Ovaj modul se realizuje u 2-3 sesije.

Materijali:

- Materijali za sesije za učesnike
- Vizuelne prezentacije
- „Flipchart“ tabla i šarene olovke
- Grupna i individualna vežba uz korišćenje različitih pripremljenih scenarija
- Grupna diskusija

Primer:

Omogućite diskusije u velikoj grupi, a zatim obezbedite vežbu individualnog razmišljanja, pre nego što okupite grupu da biste nastavili diskusiju, pokrijte sledeće:

- Načine na koje su kultura i istorija uticali na verovanja i ponašanja nasilnika i svih koji žive pored njega;
- Obrasci međugeneracijskog zlostavljanja – lična istorija, ranija i sadašnja ponašanja (Od žrtve do počinioca, trauma povezana sa zlostavljanjem u detinjstvu);
- Kulturološki uticaji i primena muške privilegije;
- Poricanje, minimiziranje i okrivljavanje žrtve;
- Odgovornost;
- Dodatni faktori za nasilje u porodici; Mentalno zdravlje, droge, alkohol, kocka.

10. RAZMATRANJE RODITELJSTVA

Definicija:

Ovaj modul je usredsređen na podučavanje pozitivnog roditeljstva i zajedničkog roditeljstva, razumevanje uticaja nasilja u porodici na decu i pomaže polaznicima da naprave delotvorne roditeljske planove. „Nije uobičajeno za muškarce koji koriste nasilje da prepoznaju da je njihovo nasilje nad (bivšom) partnerkom takođe zlostavljanje njihovog deteta; to ih onda sprečava da vide ili shvate njegov uticaj na dete. Iako počinitelj nasilja može da izražava ljubav prema svom detetu, važno je da se to ne pomeša sa empatijom prema potrebama i iskustvima njegovog deteta”. (RESPECT,2019)

Ovaj modul se realizuje u 2 sesije i trebalo bi da pokrije:
uticaj nasilja u porodici na kapacitet za roditeljstvo,
uticaj nedoslednog i nepredvidivog okruženja na razvoj deteta, i
vezu između prisustva nasilja u porodici i maltretiranja deteta

Materijali:

- Materijali za sesije za učesnike
- Vizuelne prezentacije
- „Flipchart“ tabla i šarene olovke
- Grupna i individualna vežba uz korišćenje različitih pripremljenih scenarija
- Grupna diskusija

Primer:

Upotrebite ledeni breg: pitajte učesnike šta njihova deca pokazuju na površini kada se mama i tata svađaju. Šta se vidi u smislu njihovih postupaka i osećanja? Nacrtajte ili napišite to na vidljivom delu ledenog brega. Podsetite ih na to da kada smo deca, u nama se odvija mnogo toga što nikada ne podelimo sa roditeljima. Postoje stvari o kojima osećamo da ne treba razgovarati, uključujući i stvari o samim roditeljima. Pitajte učesnike koji su njihovi strahovi u pogledu toga što njihova deca ne pokazuju i šta leži ispod površine. Nacrtajte ili napišite odgovore na „flipchart“ tabli.

Literatura

A Call To Action A Domestic Abuse Perpetrator Strategy for England And Wales
<http://driveproject.org.uk/wp-content/uploads/2020/01/Call-to-Action-Final.pdf>

Akoensi, T. D., Koehler, J. A., Lösel, F., & Humphreys, D. K. (2013). Domestic violence perpetrator programs in Europe, Part II: A systematic review of the state of evidence. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 57(10), pp. 1206-1225. Available at: <https://www.freedomprogramme.co.uk/online/controller1.php>

BFEG [Bureau fédéral de l'égalité entre femmes et hommes] (2016) *L'efficacité des programmes pour les auteurs à prévenir la réitération des violences conjugales : une synthèse narrative*. Lausanne, Switzerland

Bottaro, A. (2022) *How to Recognise and End the Cycle of Abuse*. Available at: <https://www.verywellhealth.com/cycle-of-abuse-5210940>

Bright, C. (2019) *What Works in Delivering Domestic Abuse Perpetrator Programmes*, Cordis Bright evidence review.

Bullock, K.A., Sarre S., Tarling, R. and Wilkinson, M. (2019) *An implementation study of the delivery of domestic abuse programmes in probation areas and Her Majesty's Prison Service*, Available at: <https://openresearch.surrey.ac.uk/>

Cafcass information on perpetrator programmes (2019) Available at: <https://www.cafcass.gov.uk/grown-ups/parents-and-carers/domestic-abuse/domestic-abuse-perpetrator-programme/>

Council of Europe (2008) *Combating violence against women: minimum standards for support services*, Council of Europe, Strasbourg.

Council of Europe (2021). *Setting up Treatment Programmes for Perpetrators of Domestic Violence and Violence against Women. Analysis of the Kosovo* legal framework and good practices report*. Council of Europe, Strasbourg. Available at: <https://rm.coe.int/research-on-perpetrator-treatment-programmes-kosovo-eng/1680a24362>

[Council of Europe \(2022\). *Assessment of the alignment of Kosovo*'s laws, policies and other measures with the standards of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence \(Istanbul Convention\)*](https://rm.coe.int/research-on-perpetrator-treatment-programmes-kosovo-eng/1680a24362). Available at: <https://rm.coe.int/kosovo-assessment-report-istanbul-convention-eng/1680a9203e>

Craven, P, 2009, Living with the Dominator, 2009, www.freedomprogramme.co.uk

Craven, P. (2009) *The Freedom Programme*.

DRIVE Partnership (2019) *Domestic Abuse Perpetrator Strategy for England and Wales*, “Call to Action”, DRIVE partnership

Farnsworth, N., & Qosaj-Mustafa, A. (2008). *Security begins at home: Research to inform the first national strategy and action plan against domestic violence in Kosovo (Agency for Gender Equality)*. Pristina. Available at: <https://womensnetwork.org/wp-content/uploads/2018/10/20130715145730743-1.pdf>

Geldschläger H. (2011) “Programas de intervención con hombres que ejercen violencia de género: Panorámica de la situación en España y Europa”, *Congreso Iberoamericano de Masculinidades y Equidad: Investigación y Activismo*, Barcelona 7-8 ottobre 2011. Available at : http://cime2011.ciutatactiva.com/home/panel2/cime2011_P2_Heinrich.pdf

Gondolf E.W. (1985) *Men Who Batter: An Integrated Approach for Stopping Wife Abuse*. Holmes Beach, FL: Learning Publications.

Gondolf E.W., Russell D. (1986) “The case against anger control treatment programs for batterers”, *Response* 9 (3): 2–5.

Hearn, J, *The violence of men: how men talk about and how agencies respond to men’s violence to women* (Sage 1998).

Hester M. and Liley S.J., *Domestic and sexual violence perpetrator programmes: article 16 of the Istanbul Convention*, Council of Europe, Strasbourg.

Iwi, K, Newman, C. (2015) *Engaging with Perpetrators of Domestic Violence, Practical Techniques for Early Intervention*

Jovanović, S. and Vall, B. (2022) *Perpetrator Programmes in the Western Balkans; Mapping the Existing Practices and Ways Forward*. Berlin: The European Network for the Work With Perpetrators of Domestic Violence (WWP EN).

Kelly L., Westmarland N. (2015) *Domestic violence perpetrator programmes. Steps towards change. Project Mirabal final report*. Durham University, available online: <https://projectmirabal.co.uk/wp-content/uploads/2020/06/ProjectMirabalfinalreport.pdf>

Kosovo Women’s Network (2008) *Exploratory research on the extent of gender based violence in Kosovo and its impact on women’s reproductive health*, Pristina.

Mann ,R & Carter, A, (2012), *Do Low-Risk Sexual Offenders Need Treatment*, *The Harvard Journal of Criminal Justice*, vol 51, Issue 3
Mirabal Report (2015) Available at:
https://www.nr-foundation.org.uk/downloads/Project_Mirabal-Final_report.pdf

OSCE (2019) *Shelters for victims of domestic violence in Kosovo*, Available at:
https://www.osce.org/files/Report%20on%20Shelters%20for%20victims%20of%20domestic%20violence%20in%20Kosovo_eng.pdf

OSCE. (2019). *Survey on Well-being and Safety of Women in Kosovo*. Available at:
<https://www.osce.org/mission-in-kosovo/439781>

OSCE/UNFPA (2018), *A men’s perspective on gender equality in Kosovo* Main findings from the International Men and Gender Equality Survey (IMAGES)*. Available at:
<https://www.osce.org/files/f/documents/7/e/382507.pdf>

Padavic, I., & Reskin, B. F. (2002). *Women and men at work (Vol. 2)*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press

Pawlak, Krasniqi, and Selaci (2016) Kosovo Gender and Power Dynamics Assessment, Final Report, USAID.

Pence E., Paymar M. (1993) *Education Groups for Men Who Batter: The Duluth Model*. Springer, New York.

Pérez Ramírez M., Giménez-Salinas Framís A., De Juan Espinosa M. (2017) *Reincidencia de los agresores de pareja en Penas y Medidas Alternativas*, Instituto de Ciencias Forenses y de la Seguridad Universidad Autónoma de Madrid. Available at:
http://www.institucionpenitenciaria.es/web/export/sites/default/datos/descargables/estadpm/Informe_Reincidenciax2017x.pdf

Renahan, N. Dr (2022) *Exploring responsiveness in a probation-based domestic violence perpetrator programme*, Probation Quarterly, Issue 23, Available at:
<https://doi.org/10.54006/REPN2501>

Respect (2012) <https://www.respect.uk.net/pages/respect-standards>

Respect (2018) Guidelines, <https://www.respect.uk.net>

Respect (2019) <https://www.respect.uk.net/pages/respect-standard>

Respect (2020) *Quality Standards*, UK. Available at:
<https://www.respect.uk.net/pages/respect-standard>

Respect accredited service, 2019, Available at:
<https://www.respect.uk.net/pages/109-respect-accredited-members>

The Respect Standard (2017) (Third Edition), Available at: www.respect.uk.net

San Martin et al. (2005) *Programa de tratamiento en prisión para agresores en el ámbito familiar. Grupo de trabajo sobre violencia de género*, Documentos Penitenciarios (2), Gobierno de España. Available online:
http://www.institucionpenitenciaria.es/web/export/sites/default/datos/descargables/publicaciones/Documentos_02-Programa_de_tratamiento_en_prision_para_agresores_en_el_ambito_familiar_grupo_de_trabajo_sobre_violencia_de_genero.pdf

Stillwell, B, Heatherton T (1994) *Guilt, an interpersonal approach*. Psychological Bulletin, 115

Suárez Martínez A. et al. (2015) *Programa de intervención para agresores de violencia de género en medidas alternativas (PRIA-MA): manual para el terapeuta*, Documentos penitenciarios (10), Gobierno de España.
The Drive Project (2020) Available at: <http://driveproject.org.uk/about/research-evaluation/>

USAID (2018) *Gender, Lgbt, and persons with disabilities assessment*. Available at:
https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00T8D4.pdf;

Valdez, R. (2021) *What is Emotional Abuse, Mental Health*. Available at:
<https://www.verywellhealth.com/what-is-emotional-abuse-5209555>

Waker, L, *The Battered Women*, 1980, William Morrow & Company|

Westmarland N., Kelly L. (2012) “*Why Extending Measurements of ‘Success’ in Domestic Violence Perpetrator Programmes Matters*”, *British Journal of Social Work*, 1, 19.

Westmarland N., Kelly L. (2016) “*Intimate partner sexual violence and perpetrator programmes. Project Mirabal findings*”. In: McOrmond Plummer L. *et al.* (eds.) *Perpetrators of Intimate Partner Violence*. London: Routledge, pp. 190–205

Wild,J. (2021) *Working with people who perpetrate domestic violence and abuse in families*, Strategic Brief, Available at: www.researchinpractice.org.uk

WWP EN (n.d.) *Guidelines to develop standards*. Available at:
<https://www.work-with-perpetrators.eu/resources/guidelines>

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Ovaj dokument je pripremljen uz finansijsku podršku projekta „Jačanje borbe protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – faza III”, koji sprovodi Savet Evrope. Stavovi izraženi ovde ni na koji način ne odražavaju zvanično mišljenje Saveta Evrope.